

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин ЧЕМЕРИС

*Вамі
пальці
пахнуть
ладаном*

Історія України в романах

Валентин Чемерис

Ваші пальці пахнуть ладаном

«Фолио»

2010

Чемерис В. Л.

Ваші пальці пахнуть ладаном / В. Л. Чемерис — «Фолио»,
2010 — (Історія України в романах)

Роман «Ваші пальці пахнуть ладаном» розповідає про драматичну долю та коротке життя знаменитої «королеви екрана» епохи німого кіно – Віри Холодної, а також про легендарного «короля шансоньє», артиста-виконавця своїх пісень, композитора, поета Олександра Вертинського. Обое – знакові постаті свого часу. Їхні долі на зламі епох, війн і революцій химерно переплелися, вона стала його Музою, великим коханням – на все життя. Відлуння цього почуття у його віршах-піснях і сьогодні викликає незмінний інтерес. Як і барвисте богемне тло неординарних і колоритних постатей Срібного віку: Ахматової, Цветаєвої, юного футуриста Маяковського... Усі вони, так чи інакше, були причетні до життя і долі наших героїв. Письменник залучив багатючий фактографічний матеріал, мемуари, спогади людей, що знали Віру Холодну та Олександра Вертинського. Читачеві буде також цікавий погляд автора на ці далекі події – з проекцією у сьогодення.

ББК 84(4УКР)6

© Чемерис В. Л., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

Трагедії часто починаються з пророцтв і зловісних призвіток	6
Частина перша	10
Частина перша-2	15
Частина перша-3	27
Р. S. До першої частини	49
Частина друга	56
І кожна корова знаходить свою хвіртку...	69
Частина друга-2	73
Кінець ознакомительного фрагмента.	82

Валентин Лукич Чемерис

Ваші пальці пахнуть ладаном

Роман-есей про Віру Холодну та Олександра Вертинського

Її врода з першого погляду вражала всіх – і чоловіків, і жінок.

Вона була не просто вродливою, у ній була якась незвичайна привабливість, повна очарування й принад, що кінокамера тільки підсилювала.

Вона була вражаюче кіногенічна, а на фотографіях виходило ще краще.

Особливо вабили її великі, з поволокою, сірі очі – хай і без яскравого блиску, але сповнені млості та ніжності...

Ці очі буквально заворожували глядачів...

Це, власне, кажучи, роман (може бути історичним, біографічним, а може, й сучасним) про...

Про роман знаменитої «королеви екрана» і такого ж знаменитого короля шансоньє, поета, артиста і композитора, роман, який буде названо дослідниками загадковим і таємничим.

Обоє вони вже легендарні: і Віра Холодна, і Олександр Вертинський.

Про них і роман – про всі таємниці екранної суперзірки і про нього, короля шансону, «руського П'єро» та про їхнє справді незвичайне, загадкове і досі нерозгадане захоплення одне одним.

«У її смерть ніхто не хотів вірити – всі вважали, що це якась там шпигунсько-контррозвідницька інтрига.

До всього ж подібний політичний колорит зафарбовує і присвячений їй фільм «Раба любви» – з газет.

Трагедії часто починаються з пророцтв і зловісних призвісток

Можна вважати, що все, що написано нижче, і що ви, сподіваюсь, прочитаєте якось при нагоді, було саме так, як тут розповідається...

А може, це белетристика, де розгулялася авторова фантазія.

Може, було не зовсім і так.

А може, було... майже так. Як тут розповідається, бо все ж таки ця історія взята з її життя.

«Пора жити, тобто пізнавати щастя», – писав якось Олександр Пушкін, і це роман про те, як герої нарешті почали жити.

Себто пізнавати щастя. Але...

Сказано ж бо в старовинному манускрипті:

«Ця жінка не буде щасливою, я у цьому впевнений. А тому, що вона носить на чолі печать страждання.

Краса для жінки – це як «лихо з розуму» для чоловіка і, якщо красива жінка ще й розумна – це зовсім непосильний тягар».

Трагедії часто починаються з пророцтв і зловісних призвісток, – сказано в старовинному манускрипті, що його якось автор читав на дозвіллі.

...Якийсь грек-віщун в Одесі возив актрису місячної ночі в поле і, запитавши день і рік її народження та зробивши заклинання, сказав, що її погубить «Великий німий», який заговорить лише тоді, коли її вже не буде у цьому світі...

– Віро Василівно, зіздарями називають тих, хто займається ворожінням на планетах і зірках, пророкує-віщує... Вже в наші дні одне з наукових видань писало: «Лжевчені-астрологи, або, як їх ще називають, зіздарі, вважають, що доля людей нібито залежить від руху планет і зірок...»

– Не знаю, що там у вашому часі пишуть, а в моєму часі зіздарів сприймали серйозно.

– Ходить яса, що по вашому приїзді до Одеси якийсь грек-зіздар, ворожбит і віщун, возив вас уночі в поле, під небо зоряне, і ворожив вам, і щось лихе пророкував...

– Так. Якоїсь ночі з греком-ворожбитом я виїздила у поле, але не сама, зі мною були мої друзі, і вони вам підтвердять: так, усе, що навіщував тоді мені грек-ворожбит, збулося.

– Він навіщував вам загибель від «Великого німого»?

– Так, напрокував. І додав: а коли «Великий німий» заговорить, пані Віро вже не буде у цьому світі... І знаєте, все так і збулося. Великий німий заговорив уже після моєї смерті...

ХОЛОДНА ВІРА ВАСИЛІВНА

Актриса.

Дата народження – 9 серпня 1893 року.

Місце народження – Полтава, Російська імперія.

Дата смерті – 16 лютого 1919 року.

Місце смерті – Одеса, Україна.

Її називали то королевою екрана, то рабинею кохання.

Віра Холодна створила образ печальної жінки, вродливої, обманутої і покинутої...

Вперше знялася в кіно у 1914 році, це була епізодична роль у фільмі «Анна Кареніна».

Широку знаність і популярність до того нікому не відомий Вірі Холодній принесла роль Олени, зіграна у 1915 році в картині «Песнь торжествующей любви».

Сьогодні невідома точна кількість фільмів, у яких знялася Віра Холодна. За одними даними їх було близько 40, за іншими – приблизно 80. На жаль, тепер установити точну кількість зіграних Вірою Холодною ролей уже неможливо – не збереглися не тільки копії багатьох фільмів, але навіть назви деяких невідомі.

Віра Холодна знімалась у режисерів Є. Бауера, В. Висковського, В. Гардіна, Ч. Сабінського, П. Чардиніна.

А коротка фільмографія Віри Холодної (дані про яку збереглися) така (мовою оригіналів):

- 1914 – Анна Каренина
- 1915 – Песнь торжествующей любви
- 1915 – Пламя неба
- 1915 – Дети века
- 1915 – Пробуждение
- 1915 – Миражи
- 1916 – Шахматы жизни
- 1916 – Столичный яд
- 1916 – Ради счастья
- 1916 – Одна из многих
- 1916 – Лунная красавица
- 1916 – В мире должна царить красота
- 1916 – Жизнь за жизнь (Сестры-соперницы, За каждую слезу по капле крови)
- 1917 – Человек-зверь
- 1917 – Блуждающие огни
- 1917 – На алтарь красоты
- 1917 – Пытка молчания
- 1917 – Почему я безумно люблю
- 1917 – У камина (Позабудь про камин, в нем погасли огни)
- 1917 – Истерзанные души
- 1918 – Красная заря
- 1918 – Живой труп
- 1918 – Молчи, грусть... молчи... (Сказка любви дорогой)
- 1918 – Тернистый путь славы

...Про майже фантастичне, хоч і таке коротке, але сліпучо-осяйне життя Віри Холодної ходили численні – не менш фантастичні – чутки та різні байки. Плітки роздувалися одна одної неймовірніша – зовсім як у Голлівуді. Чутки та погосли в ранзі яси розповідали, наприклад, що син одеського «чайного короля» застрелився через невдалий роман з актрисою! Або: Віра Холодна застрахувала свої очі на півмільйона рублів! Усі, хто хоч раз мав щастя побачити її, неодмінно в неї напропале закохувалися – це була чи не єдина у всій тій фантазмагорії правда. Чи не тому всіх партнерів актриси зараховували їй якщо й не в чоловіки, то принаймні в коханці.

У тім числі й молодого Олександра Вертинського, виводячи його на перші ролі в інтимному житті великої королеви німого кіно.

А він...

Він її таки любив.

Вона теж любила.

Але... кіно. Та ще свого чоловіка Володимира Холодного і своїх дочок. А Вертинський – артист, співак, поет і композитор, що вже тоді за популярністю чи не рівнявся їй, – майже щодня приходив до неї, сідав на стілець, зітхав і мовчки дивився на свою богиню. А потім читав вірші, пронизливо-щемкі вірші, присвячені їй, серед яких шедевром був той, що починався рядком: «Ваші пальці пахнуть ладаном...»

Про це і роман...

«Віра завжди пам'ятала, що це я вперше штовхнув її на той шлях, на якому із нікому не відомої молодії жінки вона зробилась кінозіркою. Я багато своїх нових пісень присвячував їй. Якось, пригадую, приніс їй показати свою останню річ, називалась вона – «Ваші пальці пахнуть ладаном». Я вже віддав її видавцеві до друку і, як завжди, присвятив Холодній. Коли я прочитав їй текст пісні, вона замахала на мене руками:

– Що ви зробили! Не треба! Не треба! Не хочу! Щоб я лежала в труні! Ні за що!..

Вона дуже розхвилювалася:

– Це смерть! Зніміть зараз же присвяту!

Пам'ятаю, я трохи навіть образився. Я зняв присвяту.

... Через кілька років, коли Віра Холодна виступала в Одесі, а я співав у Ростові-на-Дону, в номер готелю мені подали телеграму з Одеси:

«Померла Віра Холодна».

І я до пісні «Ваші пальці» відразу ж повернув присвяту...»

ВАШІ ПАЛЬЦЫ

Вере Холодной

Ваши пальцы пахнут ладаном,
А в ресницах спит печаль.
Ничего теперь не надо Вам,
Никого теперь не жаль.

И когда Весенней Вестницей
Вы пойдете в синий край.
Сам Господь по белой лестнице
Поведет Вас в светлый рай.

Тихо шепчет дьякон седенький.
За поклоном бьет поклон.
И метет бородкой реденькой
Вековую пыль с икон.

Ваши пальцы пахнут ладаном,
А в ресницах спит печаль.
Ничего теперь не надо Вам,
Никого теперь не жаль...

...А взагалі, правий був той мудрець, котрий якось зауважив: «Кожен з нас – сам коваль свого щастя».

Подумав і додав:

«І нещастя, між іншим, теж...»

Частина перша

Рік 1915-й

Санітар-доброволець 68-го санітарного поїзда, що курсував між передовою і Москвою

Якось у московській квартирі по Ново-Басманній, 28 кіноактриси Віри Холодної, що вже тоді була шалено популярною, з'явився незваний гість: солдат, високий і дуже худий, він був в обмотках, що обвисли у нього від колін і до розбитих армійських черевиків жовтого кольору – здається, англійських, шинеля рядового висіла на ньому, як на кілку. Від нього пахтіло йодом і ще бозна-якими медикаментами – хатня робітниця Глашка, впускаючи прибульця, зморщила свій маленький кирпатий носик – вона звикла до інших пахоців тих, хто відвідував її господиню...

– Хто там? – виглянула з сусідньої кімнати сестра Віри Софія. – Яка ще така нагальна потреба так рано? Та й Віра Василівна збирається в кіноательє на зйомки.

– Та якийсь... кавалер, – по простоті своїй душевній бовкнула домробітниця, маючи на увазі поклонників своєї господині, яких уже тоді було без ліку і які «діставали» її навіть удома. – Каже, що з хронту... То впускати й з ласкою вітати, а чи, може, той... утришия?...

– Гла-ашко?! У тебе ж і жаргон! Скільки разів казати, щоб із гостями поводитися ввічливіше! Впускай гостя, як ти кажеш, з ласкою, а я про нього передам Вірі...

І гукнула кудись у глибину помешкання:

– Віру-усенько, агов?! Мені гостя приймати, чи ти сама ясним сонечком виглянеш?

У руках гість м'яв солдатський кашкет з облупленою кокардою.

Солдат, як виявилося щойно, прибув із фронту і відразу ж з вокзалу подався на квартиру Віри Холодної.

Осінь 1915 року була в розпалі.

У розпалі була і війна, що її згодом назвуть Першою світовою – між німецько-австрійським блоком і Антантою. У війну було втягнуто 38 країн з населенням понад 1,5 млрд чоловік – 87 відсотків тодішнього людства.

Воєнні дії точилися в Європі, Азії, Африці, у водах чотирьох океанів і багатьох морів. У ході війни до збройних сил було призвано понад 73 мільйони чоловік!

Найбільш гострими та непримиренними були суперечності між Німеччиною і Великобританією, Німеччиною і Францією, між Росією з одного боку і Німеччиною та Австро-Угорщиною з другого (існували також суперечності між США та іншими країнами).

Німці, крім усього, планували анексувати Україну, Прибалтику та ряд інших територій Росії.

Німеччина 1 серпня 1914 року оголосила війну Росії – Росія ще раніше оголосила загальну мобілізацію.

На той час – весна 1915-го – російські війська в Польщі й Прибалтиці вели оборонні бої й несли невиправдано високі втрати.

Союзники Англія і Франція не допомагали Росії на Європейському фронті. Руська армія – і про це вже всі знали в країні, – стікала кров'ю на чотирьох фронтах: Північному, Західному, Південно-Західному і Кавказькому – де вела війну з Туреччиною.

У серпні 1915 року становище на Південно-Західному фронті стане просто катастрофічним: вже збиралися здавати Київ і відводити війська за Дніпро.

У листопаді війна відчувалася в Москві чи не на кожному кроці. Відкрилося багато шпиталів, на вулицях значно збільшилося поранених та інвалідів – безруких і безногих, на візках... Один за одним відбувалися додаткові призови до війська.

Інваліди, безногі, а часто й безрукі, прохаючи милостиню, співали зі своїх візків:

«Братишка с фронту без ноженки явилси, а жєнушка єво с тыловиком скурвилси...»

Прєса переповнювалася тривожними повідомленнями з фронтів, у кінотеатрах «крутили» воєнну хроніку і навіть був випущений фільм «Друга Вітчизняна війна 1914–1915 рр.».

По всій Росії тривала патріотична кампанія: «Відсилаймо різдвяні подарунки солдатам на фронт». На цю тему було офіційно оголошено про проведення кінематографічного тижня.

Збиранням засобів з благодійницькою метою займалися відомі артисти театру на чолі з Л. В. Собіновим. Вони продавали за великі гроші листівки, випущені в десятках і сотнях тисяч примірників, з репродукціями «Пораненого солдата» – так народ назвав те зображення. Цей плакат надихнув художника Б. Кустодієва на створення плаката «За свободу» у 1917 році, на якому теж був зображений солдат, але який вже міцно стискав гвинтівку.

Найяскравішим і безперечно талановитим був плакат художника Л. Пастернака «На допомогу жертвам війни» (1914). На ньому художник не показував бою і не акцентував увагу на ранах. Він бачив у солдатів не хороброго вояку, який осатаніло знищує ворога, а перш за все – людину, яка стомилася від тяжкої роботи, від моральної відповідальності за пролиту кров. Тож і гвинтівка була демонстративно відставлена вбік, а голова солдата безвільно опущена. І це сприймалося не просто як слабкість пораненого, ні, це було небажання бачити окопи, стріляти і навіть чути постріли. Увесь збір коштів під час кінематографічного тижня негайно надходив до фонду Червоного Хреста. У ті дні в газетах можна було прочитати оголошення: «Солдату в окопи». У фойє театру Ханжонкова артистами Бауєром, Кораллі, Холодною, Полонським, Башиловим, Азагаровим та іншими продавалися «різдвяні подарунки солдату в окопи». Оголошення подіяло. Глядачі, які багнули побачити знаменитих улюблених артистів, чи не лавиною ринулися в кінотеатр. Кінохроніка увіковічила цю подію, але на стрічці, що й нині збереглася, хоч і поганої якості, Віра Холодна, мабуть, не бажаючи себе афішувати, в більшості відверталася від об'єктива.

Довгов'язий солдат, який негадано з'явився в квартирі Віри Холодної, теж був з фронту...

– Так що той... чорт приніс санітара, – доповіла Глашка господині.

– По-перше, скільки тобі казати, Глашо, щоб ти так не висловлювалася у моїй присутності, і взагалі у моєму домі (Глашка винувато розвела дебелими руками із закачаними по лікті рукавами: що, мовляв, вдієш, як зірвалося з язика), нечистих не згадувала більше, а по-друге: який... санітар? Звідки... санітар? Чому в мій дім прийшов якийсь там... санітар?

– Звідки він, я не знаю, але казав, що з поїзда, – подивувалася «старша, куди пошлють» господині, що та не може збагнути таких простих речей. – Він із тих, із братів, які за больними ухажують. От і санітар.

– Я маю на увазі, з якого він... поїзда? – вже почала дратуватися господиня.

– Коли санітар, то з санітарного поїзда, вестимо, – кухарка вжила російське слово, хоч зазвичай, будучи родом з Полтави, розмовляла в домі Холодних, як вона сама казала, «тіко по-нашому», себто по-полтавському, і додала, як про щось відоме всьому світові: – Якщо санітар воєнний, то знать, і прибув він із воєнного поїзда, яким ото перевозять больних. Чи то пак, поранених.

– Мені ще тільки санітарного поїзда не вистачало! Чого йому треба?

Глашка подумала-подумала і щиросердо зізналася:

– А дідько його відає! Він мені не доповідав. Тіко сказав: хочу, каже, бачити госпожу Холодну Віру Василівну. А коли людині чого забандюриться... Не інакше, як ваш, Віро Васи́лівно, ще один той... воздыхатель. Їх у вас!.. Як на Шарику бліх!

– Гла-ашко?!

– Тю! Та що я таке сказала? У вас же оцих самих, як їх... поклонників пів-Москви набереться – якщо не більше!

– Гаразд, запроси того, як ти кажеш, воздыхателя із санітарного поїзда. У мене усякі поклонники, тільки з санітарного поїзда ще не було.

– А тепера, знаця, будуть.

– Я вже стомилася з тобою балакати! Проси гостя до вітальні. А я зараз вийду. Тільки щось мені неспокійно на душі. Сон сьогодні снівся...

– Який? – насторожилась Глашка, яка вважала себе відгадьком снів – і простих, і навіть віщих.

– Ластівочка у віконце билася. А ще тато, як була маленькою і ми жили у Полтаві, бувало, казав, що це...

– Хі-і!! Точно! – кухарка посміла перебити свою господиню. – Я сама з Полтави, звідки ваш батечко, Віро Василівно, взяв мене ще малою, дак підтверджую: такий сон значить віщує якісь вісті. Ластівка б'ється у вікно, уві сні чи й так – чекай, знаця, вістей!

– Добрих чи...

– Це вже як Господь пошле, – вдалася до дипломатії кухарка. – Йому видніше, що нам посилати.

– Тебе не переслухаєш, – всміхнулась Холодна. – Та гаразд... Чого стоїш?

– А куди я маю бігти? – з готовністю запитала кухарка.

– Не бігти, а запрошуй того санітара. Якщо він із фронту, то неодмінно з якимись вістями. Господи, Господи, хоч би з добрими. Володя на фронті, а там нині...

– Еге, нині Москва чутками повниться, що на хронті кепські діла, – зітхнула кухарка. – Доблесні руські вояки ніяк клятому германцю не всиплять як слід, – і Глашка почовгала запрошувати «того санітара».

До вітальні господиня не зайшла, а вбігла – легка, ніби нечутна і ніби й не торкалася підлоги своїми струнками ноженнями, вбігла, застібуючи на ходу халат лілового кольору.

– Ви... із санітарного? – до гостя притьмом. – Себто, як я розумію, з фронту? – Придивилась пильніше до солдата в блаженській шинельчині рядового, в обмотках, що обвисли від колін і до черевиків, який м'яв у руках солдатський кашкет з витертою кокардою і, здається, тріснутим козирком. – Саша-а?... Ви?... Котрий Шурко? – посміхнулась і повернулася до Глашки, яка тінню виросла позад неї. – Який же це санітар? Із санітарного поїзда? Та це ж, хоч і в солдатському обмундируванні, Саша... Себто Олександр... Олександр Вертинський – артист, співак, поет і композитор.

– Та дідько їх розбере, – добродушно пробурчала кухарка. – Представився, що санітар із поїзда, то і я так бовкнула.

– Сашо, ви звідки? – повернулась господиня до гостя. – І чому ви сказали Глаші, що санітар із поїзда?

– Перед вами, Віро, і справді той, кого ви назвали санітаром, і зворушений, – Сашко Вертинський, – він злегка і мило гаркавив, і Холодній було приємно слухати його вимову, від якої вона вже почала відвикати. – Артист, співак, поет і композитор. Поет, як казав мені ще Володя Маяковський перед самою війною, – від Бога. А він у поезії розбирається – у своїй і в чужій. Та й Маринка, котра Цветаєва, схвально відгукувалася про мої віршовані спроби, а це така вередлива панійка, якій догодити трудно... Крім усього, ще й ваш вірний поклонник. Але й ваша Глаша не перекрутила, коли доповідала вам, що прибув санітар... Я й справді санітар – принаймні до сьогоднішнього дня ним був. І справді я прибув звідти, де терпить крах руська зброя – із прифронтового госпіталю. Як у тих краях кажуть, шпиталю.

– Сашо, ви навіть не уявляєте, яка я рада вас бачити – живим і здоровим. Хоч і в бідній солдатській шинелі, яку ви, сподіваюсь, швидко поміняєте на фрак. Чи на костюм П'єро...

– Ні, Віро, це ви навіть не уявляєте, як я радий бачити вас! Після фронтових злигоднів, після всього пережитого, після просякнутих медикаментами купе, переповнених закривавленими бинтами і стогоном та криками пораниених, котрі й уві сні кидаються в атаки з багнетами наперевіс, і раптом... Раптом переді мною диво. Незрівнянна зірка нашого кінематографа, нашого німого синема. І чарівна жінка, яку мені несила забути. Та й для чого, як ви – найбільше моє щастя. І я стою перед вами, артист, співак, поет і композитор, і до всього ж ще й санітар. О, Боже, за віщо мені таке щастя, бачити вас, Віро? Не знаю, чи й заслужив це щастя у Господа.

– Якщо послав, знавця, заслужив, – вставила з-за спини Глашка.

Але гість не звернув на ту репліку уваги.

– Мабуть, тому мені так хочеться казки. Такої собі... гупої, наївно-дитинної. І хоч трохи пестошів. Невже я їх не заслужив? А знаєте, – він все ще говорив збуджено, швидко, не спускаючи з неї захоплених і закоханих очей. – Я йдучи... Ні, я летів сюди на крилах від вокзалу і придумав дорогою вірш. Який присвятив вам. Ви хочете послухати? – Вона кивнула й зашарілася. – Ось він, творіння моє, присвячене вам, зірко наша!

І продекламував їй вірш «Я сьогодні сміюсь над собою...», прочитав у своїй незбагненній манері, злегка і мило гаркавлячи, і водночас наче розіграв перед нею маленьку п'єску (за це вона й любила слухати вірші у його виконанні):

Я сегодня смеюсь над собой...
Мне так хочется счастья и ласки,
Мне так хочется глупенькой сказки,
Детской сказки наивной, смешной.

Я устал от белил и румун
И от вечной трагической маски,
Я хочу хоть немножечко ласки,
Чтоб забыть этот дикий обман.

Я сегодня смеюсь над собой:
Мне так хочется счастья и ласки,
Мне так хочется глупенькой сказки,
Детской сказки про сон золотой...

– «Мне так хочется счастья и ласки»... – повторила вона замислено й по хвилі зітхнула: – Ви тут не оригінальний із своїм бажанням, Сашо: кому не хочеться щастя й ласки? Але ви прибули до мене так нагально не для того, аби поскаржитися, чого вам не вистачає?

Та він її, здається, не слухав. Випалив одним духом:

– Як вам личить цей ліловий халат! І взагалі, ліловий колір. Я неодмінно це використаю у своїх піснях... Ви – королева! Так, так, королева!

– Дякую, приємно, але... Я простого роду, Сашо. Дочка викладача полтавської гімназії, яку мама колись у дитинстві ласкаво називала «полтавською галушкою». А ви – королева!

– О, ні, ви таки королева! Екрана! Там, на екрані, ваше королівство! І це кажу вам я, Сашко Вертинський, який ніколи і ні в чому не помиляється.

Він, Олександр Вертинський, і справді чи не першим назве Віру Холодну королевою екрана, і цей титул всі підхоплять, і вона справді звідтоді й по наші дні утвердиться у своєму новому званні.

– Віро Василівно, ви навіть на уявляєте, як вам личить...

Він не криючись нею милувався.

– Ліловий колір?

– Так, так, колір бузку.

– Додайте: полтавського, я ж бо з Полтави. А там такі бузки!

– І в Києві – а я з Києва родом, – теж росте чарівний бузок. Ліловий бузок.

– Я зворушена вашою увагою, Сашо, котрий санітар із санітарного поїзда.

– Ні, ні, це я зворушений... Я просто отямитись не можу, що бачу перед собою саму Віру Холодну, королеву нашого екрана, чарівну жі-і...

– Ах, облиште! Хоча... мерсі. Зворушена вашою ласкою і увагою, Сашо, котрий із санітарного прифронтового поїзда... До речі, ви ж не за цим прибули – аби похвалити мій халат лілового кольору?

– Цілком доречно, – схопився Вертинський. – Даруйте, Віро Василівно. Побачивши вас, та ще так зблизька, я й геть розгубився. Чи, швидше всього, вознісся у поетичне захмар'я...

– Прошу вас спуститися на нашу грішну землю.

– Спускаюся, а заодно скажу, чого я до вас прибув. Крім того, що я щасливий вас бачити, я ще й маю конкретне завдання... Себто прохання. Передати вам листа, що його й привіз від...

– Невже від... Володі?

Тієї ж миті в кімнаті наче зійшло вранішнє сонечко («Як вона засяяла! І лише від згадки про свого чоловіка», – ревниво відзначив про себе Вертинський).

– Так, так, від прапорщика Холодного. Себто од вашого чоловіка. Прошу, – з цими словами він дістав з-за обшлага шинелі доволі зім'ятий трикутничок якогось рожевого кольору. – Пан прапорщик дав мені його в госпіталі і просив...

– Боже, Володя в госпіталі?

– Для воїна краще потрапити в госпіталь, аніж у полон.

– Та давайте сюди листа, – Холодна схопила трикутничок, гарні руки її з довгими виразними пальцями злегка тремтіли.

– Я... я мушу вас залишити. На якийсь час. Аби наодинці прочитати листа. Почекайте мене тут...

– О, я ладен вас чекати хоч і все життя!

– Ви невинуватий, пане Вертинський!

І крикнула вглибину помешкання:

– Глашо?! Де ти поділася, Глашо?? Пригости пана санітара... Себто Сашу... Себто пана Вертинського чаєм з нашим варенням...

– Котре із квіток троянд?

– Так, котре із пелюсток троянд.

– І ватрушки подати? – нарешті вигулькнула з глибини помешкання кухарка.

– І ватрушки теж... А я зараз... зараз... І взагалі, пригости...

– Чим же ще – крім варення із квіток троянд і ватрушок?

– Чим хочеш. Усим, усим, що є в нашому домі достойне такого гостя. Не мені тебе вчити. А я зараз... зараз... Боже, Боже, Володінька в госпіталі! Може, Володінька при смерті, а я... я...

Вибігла.

– Всідайтеся зручніше, пане, котрий санітар, – по-простецькому запросила Глаша. – А я зараз принесу вам чаю з варенням із квіточок троянд. Та ще й з ватрушками. А там подивлюся, що в нашому домі ще є достойне такого гостя...

Частина перша-2

Київ – моя перша й остання любов

Мій дорогий, мій любий Київ

Ім'я при народженні: Вертинський Олександр Миколайович.

Роки життя: 9 (21) березня 1889 року – 21 травня 1957 року.

Місце народження: м. Київ, Російська імперія.

Громадянство: СРСР.

Професія: поет, виконавець пісень, естрадний артист, кіноактор, композитор.

Що пов'язує з Україною: він писав і співав російською мовою, але був українцем із роду Гоголів-Яновських.

Повернення: за 14 років на батьківщині Вертинський дав близько 2000 концертів.

Тут мається на увазі рід Миколи Васильовича Гоголя, українського і російського письменника, чий батько, теж письменник, Василь Панасович, автор водевілів з українського побуту, мав ще й прізвище Яновський. Власне, це було первісне, родове прізвище полтавських Гоголів, але вже дід Афанасій Дем'янович, залишивши духовне поприще – був священиком, – поступив у гетьманську канцелярію: саме він і додав до свого прізвища Яновський, друге – Гоголь, що мало продемонструвати походження його роду від відомого в українській історії XVII століття полковника і наказного гетьмана Війська Запорозького Євстафія (Остапа) Гоголя. Став відтоді йменуватися Гоголем-Яновським – як і всі його нащадки. Але прямих документальних свідчень про походження полтавських Гоголів від легендарного Остапа Гоголя немає. Письменник Микола Гоголь носив уже одне прізвище, відкинувши друге – Яновський.

З приводу того, що Олександр Вертинський писав не українською, а російською мовою... А якою він міг писати в Російській імперії? Та й що тут скажеш – не він перший, не він і останній. Тоді російська мова (справді, як захоплено вигукуватиме Тургенєв «О велик и могуч русский язык!») була панівною і в Україні, як мова імперії. Це стало причиною того, що раніше за нього Микола Гоголь, щирий, стовідсотковий українець, теж писав цією мовою, яку він називав по-своєму: «владычной». Та й сьогодні в незалежній Україні вона теж... Якщо й не стовідсотково панівна, то все ж ще міцно зберігає значні елементи своєї панівності. Але з цього приводу можна назвати і взагалі неймовірні випадки (як росіяни кажуть: из ряда вон выходящие!).

Володимир Набоков... Народився 22 квітня 1899 року в Петербурзі, на великій Горській вулиці, 47, у сім'ї російського політика Володимира Дмитровича Набокова та Олени Іванівни, уродженої Рукавишникової. У 1919 році родина Набокових емігрувала з Росії, залишивши Крим разом з регулярними частинами Білої армії. Володимир Володимирович прожив першу чверть життя в Росії, другу в Німеччині, третю в Америці й останню у Швейцарії, де він і помер року 1977 – лауреатом Нобелівської премії. Про себе Набоков говорив:

«Я американський письменник, народжений у Росії, отримав освіту в Англії, де я вивчав французьку літературу перед тим, як на п'ятнадцять років переселитися в Німеччину... Моя голова думає по-англійськи, моє серце говорить по-російському, а моє вухо чує по-французьки...»

Жив та був – нині за енциклопедичними епітетами «блискучий, самобутній художник XIX – початку XX ст.» – Михайло Олександрович Врубель.

Його доля трагічна – він багато страждав і навіть роками знаходився на межі безуму, але надходило просвітління, і він знову брався за роботу – талановитий художник, автор монументальних розписів, станкового живопису, графіки, скульптури.

У 1902 році у нього вперше виявилися ознаки душевної хвороби, що прогресувала: хоч у періоди ясної свідомості він із жадібністю накидався на роботу.

Його лікар пізніше згадуватиме:

«Це був художник-творець усією своєю сутністю, до найглибших таємниць психічної особистості. Він творив завжди, можна сказати, безперервно, і творчість для нього була такою ж легкою, як дихання. Поки живе людина, вона дихає. Поки дихав Врубель – він все творив».

Його не стане у році 1910-му.

Смерть він зустріне як свою рятівницю, як визволення...

Олександр Блок скаже над його могилою:

«Врубель прийшов до нас як вісник, все одно як у лілову ніч яскраве золото ясного вечора. Він залишив нам своїх Демонів, як заклинателів проти лілового зла, проти ночі. Перед тим, що Врубель і йому подібні трохи відкривають людству раз у сторіччя, я умію тільки тремтіти».

Михайло Олександрович народився в Омську, в сім'ї офіцера.

Малювати почав з п'яти років.

Гімназійні роки в основному провів в Одесі.

Закінчив юрфак Петербурзького університету, після армійської служби стає студентом Академії художеств.

У 1884 році Врубель закінчує навчання і погоджується приїхати на запрошення до Києва та очолити там роботи по реставрації живопису в старовинній Кирилівській церкві.

І мова йшла не лише про відновлення фресок, але й про створення нових речей замість утрачених.

Трудно йому було в Києві (без зв'язків, без надійного заробітку), але тримався. «Манія, что непременно скажу что-то новое, не оставляет меня», – писатиме він батькові.

Кирилівська церква – пам'ятник архітектури Давньої Русі. Споруджена в середині XII століття на північній околиці тодішнього Києва, в урочищі Дорогожичі. Там, де сходилися шляхи – з Вишгорода, Чернігова, Новгорода, Смоленська та інших міст. А шлях той, що вів до північних воріт Києва, у тім місці звався Дорогожищем і знаходився «під святим Кирилом». У XII–XIII століттях храм родового монастиря чернігівських князів Ольговичів був княжою усипальницею. Пізніше там поховують князя Святослава Всеволодовича, одного з персонажів «Слова о полку Ігоревім».

У 80-х роках XIX століття в церкві відбувалися великі реставраційні роботи, оновлювався стінопис. Їх виконували учні Мурашка і художник Врубель.

Михайло Олександрович залишив на віки композиції «Сошествие Святого Духа», «Ангелы с лобарами» (на хорах), «Надгробный плач» і чотири ікони: «Афанасий», «Богоматерь с младенцем» «Иисус Христос» і «Кирилл» для мармурового іконостаса.

Нині ці ікони є гордістю українського мистецтва, а Кирилівська церква стала філіалом Софійського музею.

Пробувши 5 років у колишній столиці Давньої Русі, Врубель виїде до Москви і більше до Києва не повернеться. Але коли якось наприкінці його страдницького життя художника запитав про його першу любов, він умить просвітліє і вигукне, як на духу:

– Київ – моя перша й остання любов!¹

¹ Кінорежисер О. Бортко живе й працює в Москві (найзнаменитіший його фільм – «Тарас Бульба»). З інтерв'ю кінометра: – За Україною нудьгуєте? – Звичайно! Все моє дитинство і юність минули тут. У Києві живуть мої друзі. А які тут дівчата! Якби я один ходив по Хрещатику, то там залишилась би протоптана мною стежка... Коли мені дзвонять друзі і скажуть, що Київ, мовляв, споганів, я приїжджаю і завжди вражено дивуюсь: та він ще кращим став! Таке це дивне місто

– Київ – любов моя!..

Ці слова не раз – особливо наприкінці свого життя – вигукуватиме, світліючи на виду, Олександр Вертинський...

Із власного зізнання (його звернення до краян):

«Любі мої земляки! Любі мої кияни! Як вам, очевидно, відомо, я українець за походженням, крім того, киянин. Я народився, навчався, виховувався в цьому чудовому, неповторному місті. Я виріс на берегах Дніпра, багатой, привільної, квітучої землі, рівної якій немає у світі. Я киянин! Кожен камінь цього міста я знаю. У фільмі «Полум'я гніву» я зіграв свої ролі українською мовою! Цим я пишаюся».

На запитання Наталі Ужвій звідки у нього справжні українські інтонації, Вертинський відповів: «Таж я тут народжений. Це ж моя батьківщина, моя любов і мій Київ, моя пісня, що вперше зародилася, забриніла і на два крила піднялася саме тут, на схилах Дніпра, у сивому і вічно юному граді Кия...»

І коли я чую, як лунає пісня «Як тебе не любити, Києве мій», то ні-ні, та й вчується раптом і його неповторний голос:

Грає море зелене,
Тихий день догора.
Дорогими для мене
Стали схили Дніпра.
Де колишуться віти
Закоханих мрій...
Як тебе не любити,
Києве мій!..

Здається, що він... Ні, ні, він і справді щойно повернувся зі своїх далеких мандрів, піднявся на схили Дніпра, зітхнув на повні груди, що нарешті він удома...

Спить натовлене місто
Мирним, лагідним сном.
Ген вогні, як намисто,
Розцвіли над Дніпром.
Вечорів оксамити,
Мов щастя прибій...
Як тебе не любити,
Києве мій!

Будинок, у якому він народився, стоїть і зараз по вулиці...

Спершу вулиця звалася Кадетською, але за Вертинського була Фундуклеївською – від прізвища київського губернатора, з 1919-го – Леніна. Нині – Богдана Хмельницького.

Батько майбутнього артиста Микола Петрович Вертинський був приватним повіреним, але крім адвокатської практики займався журналістикою. У досить популярному в ті часи «Київском слові» він публікував свої фейлетони під псевдонімом Граф Нівер. (Згодом Олександр Вертинський під настрій казатиме: «Я – син графа Нівера», і дехто, не знаючи його біографії, сприйматиме це всерйоз.)

Микола Петрович був одруженим і якось закохався в дівчину на ймення Євгенія (Ївга) з роду Сколацьких. Дівчина теж закохалася в одруженого чоловіка, який заради неї покинув дружину. І стали вони жити в цивільному шлюбі. Шлюбний союз їм так і не вдалося оформити юридично: законна дружина Миколи Петровича навідріз відмовилася віддати юній особі свого чоловіка та майно. Але й не отримавши від попередньої дружини Миколи Петровича згоди на розлучення, вони жили в злагоді та любові. Євгенія Степанівна народила двох дітей – дочку Надю і сина Сашка.

У ті часи цивільний шлюб вважався ледь чи не злочином, його ніхто не схвалював. Ба, його всі засуджували. Засуджували й шлюб Миколи Петровича з молодою Євгенією Степанівною, називаючи останню зміюкою лукавою (у законної жони забрала чоловіка) і взагалі – шалавою.

Євгенія Степанівна дуже цим переймалася, була вразливою і легко ранимою – врешті-решт, нервовий зрив забрав її в могилу.

Батькові все ж таки якось – з чималими труднощами, – вдалося усиновити власного сина. Він так любив свою Женічку-Ївгу, що життя без неї не уявляв. Після смерті коханої Микола Петрович зірвався – став пити по-чорному, підхопив швидкоплинні сухоти і пішов за своєю коханою жоною в інший світ.

Сашко, якому на той час виповнилося п'ять років, лишився круглим сиротою. З жалю його забрала мамина сестра Марія Степанівна (Надю забере друга мамина сестра Лідія Степанівна, і брат із сестрою вперше зустрінуться через багато-багато років).

«В одному з енциклопедичних словників про нього сказано гранично коротко: «Артист естради, співак, поет, композитор». І перед кожним словом можна поставити «великий».

«100 великих кумирів ХХ века». Москва: «Вече», 2007.

Дружина звала його «добродушний хохол». У листі до неї з Чити на початку 1951 року Вертинський писав: «Я впертий хохол, свого доможуся. При всій своїй хохляцькій лінії я – молодець!» Хоч дружина його була грузинкою (Л. В. Циргвава), своїх дочок він вважав українками й писав: «Я нудьгую за своєю грузинською жінкою й українськими дітьми». З дитинства в Києві йому пригадалися «большеглазые украинские дивчата с чудесными певучими переливчатыми украинскими голосами» і бабуса, котра «как и все украинские хозяйки, была большой искусницей в приготовлении всякого рода наливок и настоек, отлично варила и готовила украинскую колбасу. Самая старшая из маминых сестер говорила только по-украински: «Ось тобі, шибенику, конхветки, тільки не їж усі зразу». Мы разводили костер, жарили на палочках старое украинское сало и пили, пили воздух. Украинский воздух! Воистину то были самые счастливые дни моего детства. Слепые украинские кобзари с сивыми чубами и усами крутили рукоятки своих кобз² и рассказывали невероятные истории. Пылкая украинская фантазия... Я любил серебристые украинские тополя, засыпавшие улочки своим теплым легким пухом. А когда сгущались сумерки, высоко в темно-синем украинском небе – прямо над тополем во дворе – занималась звезда. Подавали ужин. На первое был украинский или «гетьманский» борщ... На Подоле мои дорогие сородичи-хохлы, сивые украинцы с чубами времен Запорожской Сечи, торговали макитрами. Летом в Купеческом саду играла украинская труппа: Саксаганский, Садовский, Карпенко-Карый, Заньковецкая».

² «Слепые украинские КОБЗАРИ (виділення моє. – В. Ч.) с сивыми чубами и усами КРУТИЛИ РУКОЯТКИ СВОИХ КОБЗ...» Тут О. Вертинський дещо у своїх спогадах за давністю часу плутає. Річ у тім, що кобзи не мали рукояток, які кобзарі мусили крутити під час гри. Ручку має інший струнний щипковий музичний інструмент – ліра. Це т. зв. колісна ліра (виконавці на ній називалися лірниками), у дерев'яному корпусі якої встановлено колесо, яке через отвір у деці торкається струни, а обертаючись за допомогою рукоятки, воно примушує звучати струни.

Київ тих років був містом, в якому всі співали. Вертинський, слухаючи все це, і сам почав співати. Українські пісні, яких він заслуховувався з дитинства, чулися йому й тоді, коли вже немолодим він був далеко від батьківщини, навіть в американських джазових композиціях: «Возьмем хотя бы модный напев «Йес, май дарлин дотер». Разве это не наше, украинское, – «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці»?»

Ці спогади дитинства Вертинського свідчать, що він був українцем не лише за походженням, а й за вихованням. Але в державі панувала російська мова, і перші оповідання Вертинського, які з'явилися у київських журналах і газетах у 1912 році, були написані саме цією мовою, як і вірші. Потім він почав складати мелодії до власних віршів, а з 1915 року – і їх співати, хоча голосу він майже не мав.

Початком авторської пісні були «арієтки» українця Вертинського. Саме так вважали і Окуджава, і Галич, чиє дитинство минуло в Севастополі. Ці арієтки були далекі від рутини модних тоді російських романсів. Всі пісеньки Вертинського мали зміст, це були пісеньки-новели, вірші, покладені на музику, але не підкорені мелодії, як романси, вірші на тлі музики. Про що він співав? Перш за все його приваблювали долі слабких, нещасних, як кажуть – маленьких людей, забутих Богом і суспільством, в нього ж вони викликали співчуття, милосердя, і в подальшому Вертинський ніколи, ні разу в житті не прославляв силу зброї, лише беззбройність і слабкість. Епоха вважала жалість принизливою для людини. Вертинський оспівував жалість і не соромився жалості.

Він жалів маленьку балерину, дівчинку, «кокаином распятую в мокрых бульварах Москвы», а особливо загиблих у непотрібній народу війні, на якій співець сам провів два роки.

Я не знаю, зачем и кому это нужно,
Кто послал их на смерть не дрожавшей рукой,
Только так беспощадно, так зло и не нужно
Опустили их в вечный покой!

Осторожные зрители молча кутались в шубы,
И какая-то женщина с искаженным лицом
Целовала покойника в посиневшие губы
И швырнула в священника обручальным кольцом.

Вчився він чомусь... м-м... не зовсім добре. Щоб не сказати, кепсько.

Оскільки ж вчився вкрай незадовільно, то його із другого класу Імператорської 1-ї Олександрівської гімназії перевели в гімназію «простішу». Але переведення з однієї гімназії в іншу не змінило ситуацію на краще – навіть із «простішої» гімназії маленького Сашка Вертинського невдовзі виключать. З «вовчим», як водиться, білетом. Правда, лише за неуспішність.

І Сашкові нічого не залишалося робити, як податися у «вуличні університети», добре, що туди «приймали» будь-кого і на успішність там не звертали уваги, аби вмів за себе постояти.

...Після довгих років, проведених в еміграції, Олександр Вертинський у 1943 році повернеться нарешті на батьківщину. Але тільки у 1990 році – тридцять три роки, як його не буде в цьому світі, – з'являться мемуари артиста, співака, шансон'є, композитора.

І там він вже відведе душу, згадуючи своє дитинство і любий йому Київ:

«...Багато що я пам'ятаю ясно й виразно, але багато що стерлося з пам'яті. Що ж залишилося?

Клаптики... Маленькі різнобарвні клаптики... Уривки, шматки минулого, обрізки й залишки. Ну що ж. Адже ж із клаптиків можна зшити, наприклад, ковдру. Чи навіть килим. Правда, він буде строкатим, але ж і все життя моє було строкатим, різнобарвним.

Згадуючи дитинство, я бачу Київ. Мій дорогий, любий Київ. Ясніше всього я бачу його весною. Ми жили тоді на Фундуклеївській вулиці. Вулиця та піднімалася від Хрещатика вгору і, дійшовши до Пироговської, мальовничо спускалася вниз, до Єврейського базару. Поруч з нашим будинком було квітникарство Крюгера, а на протилежному боці – анатомічний театр. Тому на вулиці завжди пахло або квітами, або трупами.

Київ, як відомо, розташований на горі над Дніпром, і вулиці його круті й звивисті.

Дев'ятого березня, за православним календарем на «40 мучеників», у день мого народження, урочисто й пишно приходила весна. Приходила вона точно у визначений день, ніколи не запізнюючись і не примушуючи себе чекати. Вона приходила, як добрий господар у свій старий, забитий на зиму дім, і відразу ж бралася до праці. Відкривала віконниці, очищувала сніг з даху, розкутувала молоді яблуні в саду і наводила лад.

Тепер весна приходить неточно, із запізненням, іноді її навіть не побачиш, і пора року якось непомітно із зими та холоду переходить у літо.

А тоді...

У нашій квартирі виставляли подвійні рами, перекладені ватою з дрібно нарізаним червоним і синім гарусом. Обережно виливалися в раковину склянки з сірчаною кислотою. Відклеювались вікна, і в кімнати вривався березень! Холодний, що пахтів ще морозцем, гамірний, голубий і сонячний.

На вулиці хлопчики пускали по калюжах свої класичні кораблики з газетного паперу і бігли за ними вниз з гори...

А повітря! Боже, що це було за повітря! Кришталеве, крижанисте, яке вдовольняло спрагу і заливало душу радістю! Перехожі злегка п'яніли від нього, як і всі підпили, робилися добрішими і м'якішими, частіше посміхалися, рідше супились.

Українські дівчата з великими очима тицали в руки букетики синіх і білих пролісків та фіалок, перехожі купували їх так, як ніби це було невідворотно і природно, і тільки цього вони й чекали всю зиму.

Вранці цього дня кухарка Наталка приносила з базару теплі, тільки-но випечені «жайворонки» зі складеними крильцями і з чорними родзинками замість очей, і казала:

– Ну, паничу, вітаю вас!

Потім з маленької кімнатки-конури, відгородженої від парадної передпокоюм, висовувалась глуха тьотя Соня – третя і найстарша з маминих сестер. Вона говорила тільки по-українському:

– Ось тобі, шибенику, конхветки, тільки не їж усі зразу! – і дарувала мені круглу коробочку монпансьє. Вони були дуже смачні. І це було все. Далі я не пам'ятаю, щоби хто-небудь робив подарунки. А втім, якось мені подарували голубий м'ячик. Але він був з діркою».

У ранньому дитинстві Сашка не стало батька і матері. Його, насильно розлучивши з рідною сестрою, виховували родичі, які при всьому їхньому бажанні не могли замінити йому батьківське тепло.

«Мені виповнилось десять років. Я тримав іспит у підготовчий клас Київської першої гімназії. Іспит я здав блискуче – на п'ять. Тільки по Закону Божому отець Семен задав мені підступне запитання:

– Якого дня Бог створив мишей?

Як відомо, створення світу йшло за визначеним розкладом. Був точно вказаний день, коли Бог створив тварин. І цей день мені був точно відомий, але я ніяк не міг собі уявити, щоб Бог займався створінням непотрібних і шкідливих гризунів. Тому, подумавши, я сказав:

– Бог мишей не створював... Самі завелись!..

Екзаменатори розсміялися. І все ж я отримав п'ять.

Весь підготовчий і перший класи я навчався відмінно. Потім щось наче трапилося зі мною. Що саме – не відаю. Але я став вчитися гірше й гірше. І нарешті мене вигнали з другого

класу тієї аристократичної гімназії, яка на той час стала називатися Імператорською 1-ю Олександрівською гімназією і зовсім «задерла носа». А втім, на гімназичному жаргоні вихованців її, як і перше, називали «карандашами», не дивлячись на те, що над гілочками їх срібного герба з'явилася зверху імператорська корона.

Мене перевели до гімназії простішої. Була вона на «Новом строении», на Великій Васильківській вулиці, і йменувалася «Київська 4-а гімназія». Ми всі, хлопчики, були патріотами своїх гімназій, зневажали інші гімназії. Але найбільше задоволення полягало у тому, щоб лупити «карандашів», «аристократів».

З трудом переходив я з класу в клас, з переекзаменовками і двійками, і нарешті був урочисто вигнаний із п'ятого класу.

У чому ж тут річ? Адже я був тямковитий і не дурний хлопчик.

Очевидно, в неправильному вихованні. Тітка моя, Марія Степанівна, молода, але досить зіпсована самодурством, не мала аніякої уяви про виховання дітей, і тим більше хлопчиків. Вона сердилася, кричала і змушувала мене сидіти з підручниками до півночі. Погуляти, побігати з друзями, покататися на санках чи ковзанах мені не дозволялось.

Власне, тітка й навіяла мені відразу до навчання.

– Ти двієчник! – суворо говорила вона.

А якщо я все ж таки вивчав уроки, все одно наказувала:

– Повторюй пройдене!

– Вчи далі!

Тобто я був прикований до підручників, як каторжанин до ядра, і виходу не бачив ніякого.

«Вчи не вчи – рятунку немає!» – думав я і став обдурювати її і манкірувати навчанням. У задачник Євтушенського, наприклад, я клав яку-небудь цікаву книжку – «Таємничий острів» Жюль Верна або «Вершник без голови» Майн Ріда. Вдаючи, що я вчу, я бубонів щось уголос, щоб тітка думала, ніби я працюю, і запоем читав ті цікаві романи. А в гімназії у відповідності із моїми знаннями йшли одиниці та двійки.

Дома за такі оцінки мене по суботах чекала кара. Тоді я став підробляти оцінки, переправляючи їх на четвірки й п'ятірки. Врешті-решт, все це стало явним.

Чоловік Марії Степанівни, Іларіон Якович, був загалом добрий і тихий чоловік, але зовсім безвільний. Він нічого не мав проти перебування в його домі «бідного родича» і ніколи не шкодував грошей ні на оплату мого навчання, ні на мій одяг, хоч отримував скромне жалування, щось біля двохсот рублів на місяць. Але коли рішуча дружина вимагала екзаменів, тихий Іларіон Якович нещадно сік мене на кухні козацькою пугою. Ці катування тільки озлоблювали мене. «Врятувати» мене, очевидно, вже було неможливо. Тим більше, що душа моя тяглася зовсім не до математики, а до мистецтва...

Лежачи ночами на скрині в передпокої, на грубому солдатському килимі, увесь у синяках, побитий і зневажений, я гірко плакав і люто мріяв про те, як я колись обіллю бензином тітчине ліжко, і як вона буде корчитися у полум'ї, і як згорить увесь цей проклятий дім. Тепер я, звичайно, дивлюсь на все це іншими очима. Врешті-решт, виховувати чужих дітей ніхто не зобов'язаний, і я обходився їм, очевидно, в немалі гроші. Спасибі, що хоч не помер з голоду...»

Маленький Сашко заздрих своїй двоюрідній сестрі, якій дозволяли відвідувати драматичну школу Лисенка, йому подобалось слухати спів кобзарів та лірників, церковний хорал. Патефони були тоді не у всіх, тож жива музика і сформувала естетичну пристрасть майбутнього артиста. Але артистом Вертинський стане пізніше, а тоді...

«Я виростав вовченням. Почав красти, цупив гроші з комода, відкриваючи його ключами, забутими де-небудь, прихоплював дрібні речі і продавав їх на товкучці. За крадіжки мене били ще сильніше і ще наполегливіше. Але я і далі крав, і як з мене не вийшов злочинець, досі збагнути не можу. За всіма законами логіки, я мусив би стати злочинцем».

Тоді ж він здружився з босяками та пройдисвітами, крав у лаврських печерах, рано почав курити... Але, як вважають його біографи, гени таки взяли гору. Адже мати його була витонченою аристократкою, батько – відомий у Києві адвокат, який захищав бідняків безкоштовно, а гроші для життя заробляв, виграючи гучні процеси багатії клієнтури. Але ставати адвокатом, як батько, Сашко тоді не мріяв.

«Моею стійкою мрією було стати церковним служкою. Ще в дитинстві ранньому, зворушений красою богослужіння, я мріяв потрапити в їхнє число. Але доля довго не посміхалася мені. І раптом якимось на уроці Закону Божого отець Троїцький запитав:

– Хто з вас може вивчити напам'ять шестипсалміє, щоб прочитати його завтра в церкві?

Я підняв руку. Я міг вивчити що завгодно за кілька хвилин. Читав я досить добре, адже вже тоді у мене були всі задатки актора.

– Ну, спробуй!..

Я взяв до рук книгу псалмів і з почуттям, зі смыслом і зупинками прочитав все одним духом від дошки до дошки, не шкодуючи барв та інтонацій. Батюшці сподобалось моє читання.

– Молодець, – похвалив він. – Приходь завтра раніше до вітваря, вибереш собі стихар.

Отже, моя мрія збулася! Чи варто говорити, що я не спав усю ніч. До ранку я знав шестипсалміє бездоганно. Прийшовши увечері до церкви за дві години до початку служби, я перш за все кинувся приміряти стихарі. На жаль... Жоден з них мені не годився. Я був довгов'язий і худий, а стихарі були зшиті на звичайний ріст і ледве доходили мені до колін.

– Читай без стихаря, – велів батюшка.

Але який же інтерес це був би мені! Я зі злістю швиргонув стихарі кудись у куток і сказав:

– Хай вам монахи читають!

І пішов...

Як я заздрив пожежникам! Я мріяв, що як виросту, неодмінно стану пожежником. А тут ще як на зло – вражаючий приклад. Серед дружинників був один наш гімназист восьмого класу. Красунчик-хлопець, високий, стрункий і сильний. Він здавався мені справжнім героєм. У дитинстві сам із собою я грав тільки в пожежників. Враховуючи моє захоплення, один пожежник продав мені зламану мідну каску, власне кажучи, – півкаски – за рубль, який я того ж дня викрав із комода тітоньки. Це була велика тоді сума грошей – випороли мене аж так! Тільки тепер я розумію смысл моїх вчинків. Усе це були симптоми і ознаки мого непереборного бажання і покликання бути актором...

Серед київської молоді було багато хлопців і дівчат, яким безтямно хотілося грати, тобто показувати себе на сцені. Ми йшли на все заради цього. Склалися копійками, наймали залу, брали напрокат костюми, самі виклеювали на парканах маленькі, ріденькі афішки... і грали, грали, грали. За що тільки не бралися! І «Казань» Григорія Ге, і «Вовки та вівці» Островського, і фарси на кшталт «У чужій постелі», і навіть «Лихо з розуму»!

Білету поширювали самі серед родичів і знайомих, адже хто з так званої «широкої публіки» зважився б відвідувати наші вистави, цими афішками спокусившись?...

...Я повинен був співати романс «Жалібно стогне». Я вийшов. Поклонився. Відкрив рота, і спазма хвилювання перехопила мені дихання. Я заекав, заекав... і пішов при гробовій мовчанці зали.

Ви думаєте, це мене зупинило? Анітрохи!

Наступної суботи я з'явився на тій самій естраді в якості розповідача єврейських анекдотів та сенок, мною самим придуманих – завдяки прискіпливим спостереженням на вулицях Подолу, біля магазину готового одягу.

Того разу я мав великий успіх.

Подібні виступи все ж не задовольняли мене. Я мріяв про театр – справжній драматичний театр, у якому гаданий мій талант мав би розвернутися на всю силу.

Якось на Великий піст у «Народному домі» на Великій Васильківській вулиці були оголошені виступи Бориса Путяті. Ставили «Мадам Сен-Жен». Потрібні були статисти. В їхньому числі виявився і я. Коли почались репетиції, знадобилися два мамелюки для особистої охорони імператора, які мусили стояти непорушно, схрестивши руки, коло дверей його кабінету. Перед з'явою Наполеона вони вигукують по черзі одне лише слово: «Імператор!» Одним з цих мамелюків твердо вирішив стати я. Адже це була роль! У ній можна було висунутись, думав я. Важливо було тільки почати. Сказати, нарешті, живе слово зі сцени. Бо статистом так і промовчиш все життя... Три дні і три ночі я не їв, не пив і на всі лади повторював:

– Імператор!

І ось перша репетиція. Четвертий акт. Кабінет Наполеона. Мамелюки стоять, схрестивши руки, біля дверей. Наполеон наближається. Зараз він увійде.

– Імператор! – виголошує перший мамелюк.

– Імпейтой! – повторюю я слідом за ним.

– Що? Що? – скрививши лице, перепитав Путятя. – Що це ще за гаркавий? – накинувся він на помрежа. – Кого ви тут виставили? Геть негайно!³

І мене вигнали. Так через те, що я сильно гаркавив, зламалася моя театральна кар'єра».

На той час – йшла перша руська революція, – у Києві збунтувалися сапери під командуванням Бориса Жадановського – учасника революції 1905–1907 року, він у липні 1905-го, будучи підпоручиком 5-го понтонного батальйону 3-ї саперної бригади в Києві, очолив збройне повстання саперів, пізніше був засуджений до розстрілу, який замінили довічною каторгою. Гімназисти ходили по місту з кухлями, співали «Вы жертвою пали в борьбе роковой» і збирали гроші для повсталих.

Біля Євбазу у повсталих та в натовп війська відкрили вогонь – було чимало вбитих і пораних.

«Тітка моя розлютилася.

– Мало того, що ти босяк, вигнаний із всіх гімназій, – кричала вона, – так ти ще хочеш, аби нас всіх арештували через тебе?...

А якось тітка сказала:

– Де тиняєшся, там і ночуй!..

Я став ночувати в чужих під'їздах, просиджував ночі на холодних сходинах. А потім... потім у мене завелись інші знайомі та друзі – молоді поети, художники, літератори. Я потрапив у середовище богеми. Тут мені стало набагато легше. Адже всім нам однаково було кепсько, ми ділилися одне з одним всім, що в нас було, і жили якось спільно...»

«А потім Вертинському по-справжньому поталанило, – писатиме один з його біографів. – Волею долі він став своїм у будинку Софії Миколаївни Зелінської – викладачки жіночої гімназії, розумної, освіченої жінки, яка була заміжжям за Миколою Васильовичем Луначарським, братом А. В. Луначарського. У Софії Миколаївни збирався цвіт київської інтелігенції. У її будинку також бували Микола Бердяєв, Михайло Кузьмін, Марк Шагал, Натан Альтман. Інтелектуальне товариство добре вплинуло на Вертинського. Він пробує зайнятися літературною працею. «Киевская неделя» друкує його перші оповідання; «Портрет», «Моя наречена» і «Папіроси «Весна» написані в модній тоді декадентській манері. В «Киевских откликах» Вертинський публікує більш реалістичну річ – оповідання «Лялька».

Літературне заняття давало мізерний прибуток, гроші майже не водилися, але він мислив і немислими шляхами потрапляє на престижні прем'єри, дивиться заїжджих знаменитостей: Ансельмі, Руффо, Вяльцеву, Шаляпіна, Вавича, Карійську, Монахова, Собінова. Пише

³ Борис Путятя на той час був відомим актором, який грав Наполеона. Незважаючи на негативний відгук його про юного Вертинського («Що це ще за гаркавий?... Геть!»), вони з роками, коли «гаркавий» зробиться знаменитим, стануть друзями.

невеликі театральні рецензії. Ім'я Вертинського вже відоме в середовищі творчої інтелігенції. Новоявлений автор, купивши на товкучці ношений фрак, вливається в ряди київської богеми. Він вибирає собі роль молодого генія, скептика, незбагненої натури».

Швидко чи ні, але Олександр стає помітною фігурою серед київської богеми. Але зводити кінці з кінцями навіть це не допомагало. Аби якось утриматися на плаву, береться за будь-яку роботу: продає листівки, вантажить кавуни, працює коректором у друкарні...

І мріє про Москву. І навіть збирається туди – в гонитві «за славою».

«...І нарешті «невизнаному генію», в купленому на товкучці, але ще досить пристойному фракку (як пізніше зіронізує один гуморист – «осетрина не першої свіжості»), набрид рідний Київ, і він подався до Москви – «за славою», а то б за чим іще! Лише в Москві, вважав він, можна з успіхом розкрити свої таланти – ось тільки які? Поки що Олександр і сам цього не знав, але здогадувався, що якісь таланти у нього все ж таки є», – з Інтернет-видання.

У Москву – він тоді про це навіть не підозрював, – їдуть з усіх усюд всі «невизнані генії» за славою. І їх там уже зібралося-назбиралося, хоч санкціонований відстріл їх влаштовуй! А тут ще й він – все з тими самими претензіями – давай йому славу та визнання, білокам'яна столиця! Та ще й «зореносна». Їздили туди за славою до нього, їздять і будуть їздити, бо де ж іще стати відомим, як не в Москві, столиці імперії, «третьому Римі», як колись вважалося. (Але, застерігали, «четвертому Риму не бувати».)

Подався до Москви – підчистивши свій, куплений на товкучці фрак, і Олександр Вертинський, чомусь не визнаний у Києві геній. Більше того, забракований театральним режисером – за вроджену гаркавість. Що-що, а грасирував він добряче – майже на французький лад вимовляв звук «р».

Москва його зустріла не те щоб ласкаво, вона взагалі не звернула на нього уваги своєї владичної – багато вас таких, мовляв, до мене, як галич злітається, і всі – невизнані генії, а я одна, усіх ошчасливити не можу. Та й нащо мені стільки провінційних геніїв. Своїх «невизнаних геніїв» у мене хоч греблю через Москву-ріку гати!

Більше того, досить швидко виявиться: у Москві він узагалі нікому не потрібний! Але духом не впав (інакше б це обернулося для нього кінцем), у позу ображеного (все того ж невизнаного генія), на щастя (інакше б ми не мали майбутнього Вертинського), теж не став.

Засукавши рукава, вирішив починати завоювання столиці з нуля. А для цього треба було здобути хоч якусь, але, безперечно, пристойну освіту – він був – не рахуючи природного обдарування, – повним неуком. Тож із азартом, прямо аж із якимось чи не садистським – мазохістським точно, – починає своє навчання в кількох – відразу ж у кількох! – любительських гуртках. І тут же з нетерпінням намагається втілювати в життя свої ще куці знання на той час: в одному клубі ставить «Троянду і Хрест» свого улюбленого Блока. Постановка, правда, виявилася не зовсім вдалою, але дарма. Початок зроблено. Бодай та постановка і не принесла йому визнання. А тому пошуковець слави вирішив ґрунтовніше взятися за освіту і навіть почав відвідувати лекції в Московському університеті – в якості вільного слухача. А на хліб заробляв уроками сценічної майстерності, які давав купецьким дочкам – для них і тих знань, якими він на той час володів, виявилось задосить. Діяв за принципом Сенеки: доцендо дісцімус – навчаючи, ми самі вчимося.

Це пізніше про нього, як він стане видатним актором, автором і шансон'є – виконавцем романсів і пісень, Шостакович скаже, що він, Вертинський, «музикальніший за нас, композиторів», а Володимир Маяковський вважатиме – правда, теж пізніше, – Хлебникова і Вертинського великими поетами.

Сам Шаляпін – от уже справді великий! – подарує йому свою фотографію з таким написом: «Великому сказителю земли русской Александру от странника Федора».

«У творчості Вертинського скромні – кожне окремо, – обдарування поета і композитора зливаються в одне і доповнюють одне одного із завидною природністю. В їхній дружній згоді, – свідчить критик К. Рудницький, – виникає пісня, яка володіє певною цілісністю і завершеністю. І все ж у цей момент вона ще не є в повному сенсі слова твором мистецтва. Адже коли пісні Вертинського співають інші, навіть досвідчені і впевнені виконавці, вони, як правило, особливим успіхом не користуються. Тільки унікальна у своїй основі, винахідлива і відточена виконавча майстерність Вертинського надає його творінням краси, елегантності і вишуканості. Вертинський-артист значніший, аніж Вертинський-автор. Голос у нього невеликий, але він володіє ним віртуозно. Сувора, старанна і ретельна обробка кожної пісні, виразність і емоційна окраска її бездоганні, близькі до досконалості...

Слухачі можуть самі в цьому переконалися: в «Жовтому ангелі» туга по усвідомленому, несуетному, духовно ясному життю звучить з надією і болем. В ефектній «Іспано-Сюїті» – екзотика, сумна іронія і відкритий, вільний і сміливий гумор; романс «Тільки раз у житті бувають зустрічі» виконується зі щирим і глибоким драматизмом (уже без будь-якого гумору і без будь-якої іронії). «Рафінована жінка» – вишукана насмішка, що іскриться лукавством і непідробною веселістю. І як перетворюється артист, якого істинного трагізму досягає він у піснях «Божевільний шарманщик», «Бал Господень» чи «Ігуменша»...

Витонченість інтерпретації і артистичність виконавця ставали особливо помітні, коли Вертинський створював свої пісні на слова великих російських письменників і поетів – Максима Горького («Фея»), Олександра Блока («Буйний вітер грає тернами») Анни Ахматової («Сіроокий король», «Темніє дорога приморського саду»), Миколи Агнівцева («Балада про короля»), Георгія Іванова («Над рожевим морем», «Не було зради»), Теффі («Пісенька про трьох пажів», «Чорний карлик»), Інокентія Анненського («Моя зоря»), Ігоря Северянина («Бразильський крейсер»). У нього є романси на вірші Сергія Єсеніна, Всеволода Рождественського, Віри Інбер, Йосифа Уткіна... Не зраджуючи власну манеру, Вертинський умів зберегти і вірність вибраному поетові, зблизитись з ним, по-своєму його прочитати і проспівати...

Юрій Олеша:

«Я довго рівняв своє життя по життю Вертинського. Він здавався мені зразком особистості, що діє в мистецтві, – поет, який дивовижно співає свої вірші, весь у словах і образах гіркої любові, ні на кого не схожий, небувалий, який викликає заздрість... Він був для мене явищем мистецтва, характер якого я не можу визначити, але яке для мене миліше за інші, – мистецтва дивного, фантастичного».

Василій Качалов:

«У чому основи успіху Вертинського? Перш за все – у виразності його співу, в блискучому володінні мистецтвом інтонації, в образності жесту, в умінні якимись своєрідними засобами, головню рухом пальців, створювати образи, перевтілюватися. Такого уміння володіти руками, таких «співаючих рук» я не знаю в жодного з артистів».

«Дзеркалом своєї епохи» називав Вертинського Улас Дорошевич.

Його високо цінували Шаляпін, Качалов, Купрін, а також Єсенін, Маяковський, вірші яких він блискуче перетворював на пісні – як і поезії Ахматової, Цветаєвої, Гумільова, Северянина, Блока, Сологуба, Волошина та інших великих поетів.

Шаляпін плакав, слухаючи спів Вертинського.

Шостакович якось вигукнув:

– Та він музикальніший від усіх нас!..

Недарма ж він займає чільне місце в когорті ста великих кумирів ХХ століття.

Але найбільше текстів до своїх своєрідних пісень він писав сам.

Тож його, зрештою, і назвуть шансон'є. Великим російським шансон'є. І це неросійське слово назавжди органічно до нього підійде, бо він і справді шансон'є.

Великий шансон'є, хоч творчість його загалом ширша від цього терміна. Він – співець, поет, композитор, бард-виконавець і... шансон'є. Але той шансон'є, який створив свій стиль, знайшов свою манеру виконання, свій естрадний образ, ставши тим, ким він і став – Вертинським.

Просто Вертинським. У тім числі й шансон'є.

Шансон'є (від франц. *chanson* – пісня) – французький естрадний співак, виконавець жанрових пісень у «монмартрському» стилі, часто автор слів і музики. Мистецтво шансон'є започаткували середньовічні французькі менестрелі. На рубежі XVIII–XIX століть революційний сплеск народу викликав розвиток мистецтва шансон'є, які відгукувалися у своїх піснях на злободенні події. Часто вони пристосовували нові тексти до вже існуючих мелодій. З кінця XIX століття «шансон'є» стали називати професійних артистів естради.

Мистецтво французьких виконавців справило значний вплив на розвиток вокальних жанрів сучасного естрадного музичного мистецтва європейських країн, у тім числі й СРСР, і Росії – М. Бернес, Л. Ут'осов, О. Вертинський та ін.

Якось зібралися вже в наші дні в редакції газети відомі співаки й автори шансону та критики, аби нарешті поговорити: а що ж таке шансон сьогодні?

І ось що з їхніх одкровенень вийшло:

«Шансон роблять дуже талановиті люди і не талановиті, які хочуть, але написати красиво не можуть, хоч і виступають як шансон'є».

«Російський шансон увібрав у себе багато різних стилів: це і блатний фольклор, і каторжна пісня, і бардівська пісня, і міський романс. А тому сприймати шансон тільки як блатну пісню зовсім неправильно. Та й немає у світі «музики для всіх». Як говориться, кому що подобається, вибір, слава Богу, тепер є».

«Шансон перекладається з французького як «пісня». Ми трактуємо це поняття ширше – «гарна пісня», або, якщо хочете, «пісня з мораллю». Сьогоднішній шансон – це музичний стиль, де переважає щирість тексту, душевне виконання і якість самого музичного матеріалу».

«Блатна пісня не є єдиним джерелом і складовою сучасного російського шансону, але я б сказав, що це його стержень».

«Більшість авторів шансону – це авторська пісня і авторська музика. Напрямів я нарахував чотири. Перший – це «шансоновий мейм-стрим», сувора чоловіча музика з певним впливом блатняка, великою кількістю моралі й описом різних життєвих пригод. Другий напрям: це поп-шансон, мішанина попси радянської естради, просякнutoї шансоновим духом. Третій напрям: салонний шансон. Він ближче всього стоїть до французького шансону. Хоч і має ознаки міського романсу. Четвертий напрям: неореалістичний шансон. Це пісні про життя. Вони можуть бути і блатні, і не блатні, і на приблатні теми, а можуть бути про життя взагалі. Цей напрям найближче до авторської пісні».

І взагалі, зійшлися шансон'є і критики, «для Росії шансон є найнаціональнішим музичним напрямком і в цьому його великий респект».

«Вірші не пишуться, вони трапляються», – сказала якось Марина Цветаєва. Чи – Анна Ахматова. Можна їх приймати, можна не приймати. Це внутрішній стан матриці, що сприймає. У шансоні так само. Хай кожен слухає те, що він готовий слухати в даний момент свого настрою. Захоче людина слухати шансон, слухатиме шансон, захоче послухати Чайковського, буде слухати Чайковського...»

Так у чому ж полягає феномен шансону і де його коріння?

Частина перша-3

Королева його вітає...

Нарешті й він спізнав щастя – успіх, успіх!

Бурлюк, Маяковський та інші футуристи

Тоді він тільки-тільки утверджувався, шукав самого себе, своє «я» і свою сутність, манеру і свій стиль, шукав сам себе, ще нікому невідомий, але вже такий незвичайний, своєрідний, талановитий, у єдиному примірнику перебуваючи на планеті Земля.

Але для утвердження потрібна була колосальна праця і час – Вертинський ще вчиться, але вже пробує виступати, і в ньому вже визріває, вирізьблюється той Вертинський, який згодом завоює не лише Москву та її імперію, не лише слов'янський світ, а й вибагливу, звиклу і не до таких талантів Європу.

Писатиме ж у «Ліберасьйон» Жан-П'єр Тібода:

«Вертинський був принцом пісні – автором, композитором і виконавцем, такий же відомий у Росії, як Шарль Трене у Франції. І сьогодні в руських ресторанах Парижа все ще співають пісні Вертинського, а старі музиканти з неприхованим хвилюванням згадують його».

Це розумів і сам артист.

«Років через 30–40, я впевнений у цьому, мене і мою «творчість» витягнуть із «підвалів забуття» і почнуть у мені копатися...»

Але все це буде (буде!) пізніше, пізніше, а тоді...

Тоді в Москві почав входити в моду футуризм і посилено культивуватися в літературі. Термін виник від латинського слова «майбутнє», себто майбутній напрям у європейському мистецтві й літературі 10 – 20-х років XX століття, що відкидав – чи не на звалище історії! – культурний спадок минулого – зокрема реалізм – і намагався створити новий стиль, який мав би зруйнувати традиції і засоби старого мистецтва.

Засновником футуризму в літературі став італійський письменник Ф. Т. Марінетті (1876–1944), а в Росії першими – і, мабуть, останніми, – футуристами були Маяковський (правда, ранній), Віктор Хлебников, Ігор Северянин, Давид Бурлюк...

Футуристом мало не став і Олександр Вертинський, коли, познайомившись із згаданою четвіркою своєрідних і безперечно талановитих поетів, захопився нею. (А втім, це ще невідомо, чи виграв би він, ставши футуристом, чи програв, так і не ставши ним.)

Тоді у Москві, – зокрема у її кафешантанах і клубах гримів Володимир Маяковський. Для епатажу зодягнувшись у жовту кофту, молодий поет – високий, дебелий, красиво-сильний, з гучним голосом, якого перекидати ніхто не міг, і до біса талановитий, майбутній реформатор поетичної мови, успішний і, здавалося, такий везучий – до самогубства, коли він 14 квітня 1930 року піде з життя, пустивши собі кулю у серце, – ще залишалося ціле життя, по суті, добрий вік, – ієрихонською трубою гримітиме в кафе футуристів.

Марина Цветаєва пізніше напише, що він, Володимир Маяковський:

Превыше крестов и труб.
Крещенный в огне и дыме,
Архангел-тяжелоступ —
Здорово, в веках Владимир!

Он возчик и он же конь,

Он прихоть и он же право,
Вздыхнул, поплевал в ладонь:
«Держись, ломовая слава!»

Певец площадных чудес —
Здорово, гордец чумазий,
Что камнем — тяжеловес
Избрал, не прельстясь алмазом.

Здорово, булыжный гром!
Зевнул, козырнул — и снова
Оглоблей гребет — крылом
Архангела ломового.

Всі, хто хоч раз поспілкувався з Маяковським чи послухав його виступ (з театральними, звісно, ефектами), відразу ж ставав палким прихильником цього могутнього горляня-футуриста, яким не захопитися просто було неможливо.

Це він пізніше, після «буремного» сімнадцятого, футурист, який до того сприймав дійсність як апокаліпсис (трагедія «Володимир Маяковський», «Хмара у штанях», «Флейта-хребет», «Війна і мир» – 1913–1917), який назве революцію 1917-го «моєю революцією» і буде одним із перших діячів культури та літератури, хто відгукнеться на заклик нової радянської влади співробітничати з нею, а тоді...

Тоді він гримів у Москві як футурист і взагалі борець з усім минулим, який спершу й сам не знав, що він хотів, але відкидав все і вся.

У побуті це був помисливо-недовірливий і підозрілий чоловік, який над усе боявся підчепити якогось недоброго мікроба, а при вигляді звичайної голки поета кидало ледь чи не в дрож... Річ у тім, що його батько, лісник імеретинського села Багдади, що біля Кутаїса, Володимир Костянтинович Маяковський якось вирішив пришити відірваний гудзик. Операція нехитра, але він уколів собі пальця. На що спершу було й уваги не звернув – подумаєш, пальця голкою уколів! Крапелька крові виступила, і все завершилось... Але не все так благополучно.

Швидко від того мізерного уколу почалося зараження крові і Маяковський-старший помер у тяжких муках – на сорок сьомому році життя. Від якогось там уколу голкою в палець!

Відтоді син його остерігався голки і всього гострого, як чуми, став дуже недовірливим, всюди вбачаючи якісь підступи проти нього, всюди йому ввижалися пастки і замаху на його життя. Він став боятися порізів, завжди носив із собою пляшечку з йодом, маленьку мильницю і додаткову, стерильно чисту хустку... Але Бог милує, загинути Володимирі Володимировичу випаде не від якогось там мікроба, а від кулі з власного револьвера... Але це станеться згодом... А тоді...

У бурхливий 1905-й він, дванадцятилітній гімназист, брав участь у демонстраціях та гімназичних страйках (точнісінько, як Вертинський у Києві, коли навчався у гімназії, – старшим він був за Маяковського всього лише на чотири роки).

Переїхавши до Москви у 1906 році – після негаданої смерті батька, – «майбутній глашатай революції», продовжує навчання і одночасно займається революційною роботою.

На початку 1908 року майбутній поет вступає в ряди РСДРП(б) і навіть зі згоди матері кидає гімназію. (За іншими даними, був виключений із неї за несплату грошей за навчання.) Невдовзі він стає членом Московського комітету РСДРП(б). Парти́йна кличка – товариш Костянтин.

Наприкінці березня того самого року його заарештовують за роботу в підпільній друкарні. Щоб не видати товаришів, йому довелося похапцем, давячись, з'їсти блокнот з адресами – разом з обкладинкою. Не вельми смачне їдло, але що вдієш!

Тоді його віддають під нагляд поліції за місцем проживання. Вдруге його схоплять у січні 1909 року за доносом агента таємної поліції – філера. Відбудеться, відсидівши півтора місяці у «допрі», і буде відпущений за відсутністю доказів.

Утретє його арештують у липні того ж року за підозрою у причетності до організації втечі тринадцяти політичних каторжанок із московської Ногінської в'язниці. (Факт, що може прикрасити будь-чию біографію, та й сам по собі він досить «промовистий».)

Зрештою, товариш Костянтин заgrimить до Бутирки.

Підмосковне село Бутиркіно по Дмитровській дорозі відоме з 1623 року. Тоді це була вотчина боярина Микити Романова, яку государ московський урізав йому «в пользу казны на 79 дворов».

Назва села прийшла у Москву з Волги, там «бутирки» – житло на околиці. У 1667 році Петро I створює перший регулярний солдатський полк, який розташовується на квартири у тій місцевості, тож отримує найменування Бутирський. А Бутиркіно, віддане під «селитьбу солдатам Матвеева полка Кракова», стало називатися Бутирською солдатською слободою.

Сьогодні Бутирка – синонім тюрми.

Бутирський тюремний замок був споруджений у 1771 році на місці старого острогу, до якого ще Петро I ув'язнював бунтівних стрільців – він став не лише центральною тюрмою, а й пересильним пунктом, куди звозили бунтарів та злочинців з усієї Росії.

Одним із перших «іменитих» постояльців Бутирки став у 1775 році арештований Омелян Пугачов – у підвалі однієї з башт, що й нині носить його ім'я, він знаходився закованим у ланцюги до дня страти. (За інформацією одного з офіцерів СІЗО – дані Інтернет-сайту, – у тому підвалі аж до 1974 року виконувалися вирoki вищої міри покарання – досі помітні сліди від куль.)

На початку ХХ століття в'язнями Бутирки були революціонери Микола Бауман, Олена Стасова і Фелікс Дзержинський. Майбутній глава ВЧК, на відміну від офіційної версії, не втік звідти, а був випущений після Лютневої революції.

Втекти з Бутирки у ті часи було просто неможливо. І лише одна людина кинула виклик Бутирському острогу і його охоронцям. Це був великий маг і чарівник Гаррі Гудіні. Він побував у тюрмі в травні 1906 року на запрошення начальника московської секретної служби. Гудіні старанно обшукали, закували в кайдани, наділи наручники і посадили в ящик із суцільного металу з невеличким віконцем – у таких перевозили особливо небезпечних злочинців. Ключі від ящика були тільки у начальника тюрми. Але, на превеликий подив присутніх, через 28 хвилин Гудіні з'явився без кайданів та наручників по той бік тюремної стіни – не перевелись ще, виходить, у світі білому чудеса. Містика та й годі!

Було дві чи три спроби втечі, але втікачів швидко повернули у камери. А ще тюремники пишаються тим, що саме у їхніх стінах були створені шедеври літератури та технічні розробки. Власне Лев Толстой писав своє «Воскресение» – правда, не сидячи в камері, а проходячи туди лише в пошуках своєї музи, яка невідомо чому там опинилася. Не знайшла собі кращого місця! А ось Солженіцин і Корольов трудилися прямо в камерах.

Хоча ці «славетні» підслідні утримувалися не у звичайних камерах (їх там нараховується 130), кожна з яких розрахована для 33-х зеків, але останні змушені були спати у дві зміни, скільки їх туди набивали! А ось деякі, теж «славетні» підслідні за вказівкою згори, сиділи у невеликих три-п'ятимісних номерах. Чи то пак, камерах, яких у СІЗО нараховується числом 300. Та й співкамерників їм підбирали не з числа криміналітету.

Останні такі «славнозвісні» – банкір Ангелевич, экс-міністр юстиції Ковальов і медіа-магнат Гусинський. Вони сиділи в камерах покращеного типу вже за демократії. І дуже обурювалися, що в Бутирці чомусь не було камери-люкс.

Нині Бутирка передана у відання Московського ГУП і значиться у списку пам'ятників історії і архітектури, що їх охороняє держава.

Володимир Маяковський, тоді ще не поет (все ще попереду), а лише юний революціонер (чи як нині співає один відомий ректор, «юний орел») сидів – як йому пощастило!!! – в одиночній камері. (В умовах Бутирки це чи не камера-люкс.) Пробув він там 11 місяців і, врешті-решт, був благополучно випущений на волю в січні 1910 року – як неповнолітній. Справді, юний орел...

Поет так пізніше згадуватиме про свою третю «ходку» в тюрму:

«Важнейшее для меня время. После трех лет теории и практики – бросился на беллетристику. Перечел все новейшее. Символисты – Белый, Бальмонт. Разобрала формальная новизна. Но было чуждо. Темы, образы не моей жизни. Попробовал сам писать так же хорошо, но про другое. Оказалось так же про другое – нельзя. Вышло ходульно и ревлпаксиво...

Написал таким целую тетрадку. Спасибо надзирателям – при выходе отобрали. А то б еще напечатал! Отчитав современность, обрушился на классиков. Байрон, Шекспир, Толстой. Последняя книга – «Анна Каренина». Не дочитал. Ночью вызвали “с вещами по городу”».

З того тюремного зошита віршів Маяковський і рахував початок своєї творчості. Звільнившись з ув'язнення, товариш Костянтин вирішить з політикою «зав'язати», а присвятити себе виключно мистецтву – соціальному, і поступить у студію художника П. Келіна, щоб підготуватися до іспитів в Училище живопису, скульптури і зодчества, де й почне вчитися у 1911 році. Там він познайомиться з Давидом Бурлюком, організатором групи футуристів. Ще через рік Володимир Володимирович почне друкувати свої вірші і стане професійним поетом, щедро друкуючись у футуристичних збірниках. Але року 1914 буде вигнаний з училища – за участь у публічних виступах.

Не звернувши на те уваги, з групою футуристів здійснить поїздки по сімнадцяти містах Росії, пропагуючи в масах нове мистецтво. І все ж, оголошуючи себе футуристом, він у власній творчості залишався самостійним і оригінальним. А в 1915 році створить одну зі своїх найкращих поем – «Хмара у штанах» – про віру в неминучість швидкої революції, яку він очікував як вирішення найважливіших проблем країни і визначення своєї особистої долі. Він навіть намагався передбачити строк її приходу – «В терновом венце революций / Грядет шестнадцатый год», помилившись лише на один рік.

Друг Маяковського, його наставник і вчитель (ледь чи не літературно-мистецький батько), який і «заразив» футуризмом Володимира Володимировича, Давид Давидович Бурлюк, поет і художник (1882–1967), народився на хуторі Семиротівщина Харківської губернії у козацькій родині. (Бурло – той, хто знімає бучу, гармидер, звідси й Бурлюк, той, що зчиняє бучі.) Батько, продавши хутір, працював управляючим в різних маєтках, а тому родина часто переїздила і Бурлюку-меншому довелося вчитися в гімназіях багатьох міст: Суми, Тамбов, Твер...

Змалку захоплювався живописом, навчався в Казанському та Одеському художніх училищах і навіть у Мюнхенській Королівській академії мистецтв. Брав участь у художніх виставках у Росії і за кордоном.

У 1909–1910 роках Бурлюк об'єднав довкола себе молодих поетів та художників, які відкидали естетику символізму. Вони – на чолі зі своїм наставником – шукали нові шляхи розвитку поезії та мистецтва і пізніше назвали себе футуристами. Коли Бурлюк навчатиметься в Московському художньому училищі живопису і скульптури, відбудеться його зустріч з Маяковським, який з того часу називатиме Давида своїм «справжнім учителем».

Давид Бурлюк, сам навіть про те не мріючи, відіграв у житті поета Володимира Маяковського (який, між іншим, тоді ще й поетом не був, тільки збирався ним стати) величезну – чи не вирішальну, без перебільшення – доленосну – роль!

Сам поет, майбутній «глашатай революції», так згадуватиме їхню першу, воістину історичну зустріч:

«В училищі з'явився Бурлюк. Вигляд нахабний. Лорнетка. Сюртук. Ходить наспівуючи. Я став задирати. Майже задралась...»

І все ж вони швидко подружилися.

«Того дня у мене вийшов вірш. Власне – шматки. Погані. Ніде не надруковані. Ніч. Сре-тенський бульвар. Читаю рядки Бурлюку... Давид зупинився. Оглянув мене. Гаркнув: «Та це ж ви самі написали! Та ви ж геніальний поет!» Застосування до мене такого грандіозного і неза-служеного епітета обрадувало мене. Я увесь віддався віршам. Того вечора я зовсім несподівано став поетом.

Вже вранці Бурлюк, з кимось мене знайомлячи, басив: «Не знаєте? Мій геніальний друг! Знаменитий поет Маяковський». Штовхаю. Але Бурлюк непохитний. Ще й гарчав на мене, відійшовши: «Тепер пишіть. Бо інакше ви мене ставите в дурне становище».

Довелося писати. Я і написав перше (перше професійне, те, що можна було друкувати) – «Багровый и белый» та інші.

З постійною любов'ю думаю про Давида. Прекрасний друг. Мій справжній вчитель. Бурлюк зробив мене поетом. Читав мені французів і німців. Підсовував книги. Ходив і безуважно говорив. Не відпускав ні на крок. Видавав щоденно 50 копійок. Щоб писати не голодуючи...»

От і думаєш: де ще таких дістати? Бурлюка і Маяковського. А втім, Маяковського ще можна дістати – діждатися, зрештою, – а ось де сьогодні дістати ще одного такого Давида Бурлюка, який би з Маяковського зробив... Маяковського?! І радів його успіхам більше, ніж своїм власним?!. Немає таких Бурлюків. Перевелись сьогодні такі Бурлюки – який жаль! Яка втрата для нашої культури й літератури!..

Саме Бурлюк познайомив Маяковського з іншими футуристами – Велімиром Хлебниковим, Олексієм Кручених та іншими.

17 листопада 1912 року в артистичному кафе «Бродяча собака» відбувся – теж не без допомоги доброго й уважного Бурлюка, учителя і літературного батька Маяковського, перший публічний виступ нового поета. А невдовзі він дебютує як поет і в альманасі «Пощечина общественному вкусу», де були надруковані вірші «Ночь», «Утро». Там само був опублікований і маніфест російських кубофутуристів, підписаний Д. Бурлюком, О. Кручених, В. Маяковським і В. Хлебниковим. У ньому проголошувалось нігілістичне ставлення до російської літератури сучасного і минулого. «Кинути Пушкіна, Достоевського, Толстого та ін. із Пароплава сучасності... Всім цим Максимам Горьким, Купріним, Блокам, Сологубам, Ремізовим, Аверченкам, Чорним, Кузьмінім, Бунінім та ін. потрібна тільки дача на річці. Таку нагороду доля дає кравцям».

Звісно, це був епатажний виступ і здійснений він був з єдиною метою: привернути де себе увагу. Що молодим галасливим поетам і вдалося. Невдовзі вийде у світ перший збірник віршів Маяковського «Я». Твори поета були орієнтовані на виступ з естради на вечорах і диспутах. А тому для сприйняття на слух добре підходили короткі, наче рубані рядки, «рваний» синтаксис, «розмовність» і нарочито фамільярна, «панібратська» інтонація.

Саме тоді була написана програмна трагедія «Владимир Маяковский», у якій автор, між іншим, передбачив власне самогубство. П'єса була поставлена в Петербурзі, в театрі «Луна-парк». Автор та постановники заздалегідь подбали про успіх, до того ж епатажний, – а тому вміло розпустили чутки, що буцімто глядачі будуть бити акторів, закидають їх здохлятиною та оселедцями... Граючи таку роль... переграли. Багато хто з потенційних глядачів сприйняв

це всерйоз і почав заздалегідь готуватися до бійки з акторами, запасатися стервом – дохлими котами й собаками, – та гнилою, смердючою рибою – оселедцями.

Виконавці здрейфили і напередодні вистави розбіглися – хто куди міг.

– Який... п-пасаж! – галасували прихильники поета.

Довелося відкласти прем'єру і кілька днів набирати нову трупу та репетирувати нашвидкуруч. На щастя, глядачі лише «просвистіли постановку до дірок». Але діло було зроблене, вистава «Владимир Маяковский» наробила галасу, автор її відразу ж став відомим.

Відтоді Маяковський постійно бере участь у різних диспутах про нове мистецтво, виставках і вечорах, що влаштовувалися радикальними об'єднаннями художників-авангардистів «Бубновий валет» і «Союз молоді». Виступав поет і з публічними промовами та доповідями. Відбувалися вони – так завчасно планувалося, – зі скандалами (часом доходило й до справжніх бійок). Це стало відомо в училищі і на початку 1914 року Маяковського та Бурлюка за ті скандальні виступи «виставили за ворота».

Футуристи швидко, завдяки своїм епатажним виступам і скандалам привернули до себе увагу. І все ж Максим Горький вважав, що «російського футуризму немає. Є просто Ігор Северянин, Маяковський, Бурлюк, В. Каменський».

Початок Першої світової війни Володимир Маяковський спершу сприйняв «схвильовано», «спочатку тільки з декоративного, із гамірливого боку».

Але невдовзі, розібравши суть «справи», зненавидів війну, яка відбувалася в ім'я прибутків торгашів та зажерливих спекулянтів. Вигукував: «Війна гидотна. Тил ще гидотніший!..»

У 1915 році Маяковський несподівано виграв у карти 65 рублів і, кинувши все, маючи в кишені нарешті гроші, подався відпочивати в Куоккалу – селище під Санкт-Петербургом (нині – Репіно), де були дачі художньої еліти Росії.

Маяковський на відпочинку! Маяковський на дачі! Це було нечувано, але цей дачний період у житті Маяковського став досить значним. Сам поет про своє життя в Куоккалі так згадуватиме:

«Семизнайома система (семипільна). Установив сім обідаючих знайомств. У неділю «їм» у Чуковського, понеділок – у Євреїнова і т. д. У четвер було гірше – їм репінські травки. Для футуриста на зріст сажень – це не діло.

Увечері тиняюся пляжем. Пишу «Облако». Зміцніла свідомість близької революції.

Поїхав у Мустамякі. М. Горький. Читав йому частини «Облака». Горький розчулився і обплакав мені увесь жилет. Зворушив віршами. Я аж запишався. Швидко з'ясувалось, що Горький ридає на кожному поетичному жилеті.

І все ж жилет зберігаю. Можу кому-небудь уступити для провінційного музею».

З Куоккали Маяковський повернувся з кращою своєю дореволюційною поемою «Облако в штанах». До всього ж Горький допоміг йому видати другий збірник віршів під назвою «Простое, как мычание».

Він був енергійний, цей Бурлюк! Завдяки його бурхливій енергії і утверджувалася нова школа поезії. У збірнику «Пощечина общественному вкусу» (1912) він проголосить маніфест, у якому закликатиме відмовитись від класичних традицій (бурлюківці взагалі вважали, що настав уже час «скинути Пушкіна, Достоевського, Толстого з Пароплава Сучасності»).

Зрозуміло, що на збірник нападали противники футуризму, але це тільки створювало широку знаність самим футуристам та їхній новій школі поезії. За участю Бурлюка виходять збірники «Садок судей» (1913), «Дохлая луна. Сборник единственных футуристов мира, поэтов Гилея», «Рыкающий Парнас» (1914). Давид Давидович постійно виступає з лекціями та доповідями у містах Сибіру, і за рубежем, куди перебереться і де, врешті-решт, завершить свої земні дні.

За його переконанням, «истинное художественное произведение можно сравнить с аккумулятором, от которого исходит энергия электрических внушений. В каждом произведении отмечено, как в театральном действии, определенное количество часов для любования и разглядывания его. Многие произведения вмещают в себя запасы эстет-энергии на долгие годы».

Картини та малюнки Д. Бурлюка розкидані по всьому світу в музеях та приватних зібраннях. Як «батько руського футуризму», Бурлюк брав активну участь у виступах футуристів, будучи їхнім теоретиком, поетом, художником і критиком. Епатаж, що взагалі властивий футуризму, найяскравіше проявлявся у його віршах.

Душа – кабак, а небо – рвань,
Поэзия – истрепанная девка,
А красота – кощунственная дрянь...

Чи, скажімо, такі рядки: «Звезды – черви, пьяные туманом», «Мне нравится беременный мужчина» – і т. д., і т. п. у тому ж таки дусі.

Участі в Першій світовій війні Бурлюк не брав – у нього не було одного ока. Жив у Москві, видавав вірші, співробітничав у газетах, писав картини. У 1918 – 1920-х роках мандрував по Уралу, Сибіру, Далекому Сходу, а потім емігрував до Японії, де прожив два роки, вивчаючи культуру Сходу і займаючись живописом. У 1922 році поселився у США. Свої збірники, брошури, журнали Бурлюк видавав сам з дружиною Марією Никифоровною і через друзів поширював ці видання переважно в межах СРСР. Досить цікаві його спогади про футуризм і В. В. Маяковського.

Живучи в Нью-Йорку, розвинув чималу активність у прорадянських групах і навіть написав поему до 10-ліття Жовтневої революції, намагаючись будь-що закріпити в СРСР своє «звання» батька російського футуризму.

Видавав журнал «Цвет и рифма» англійською, а частково російською мовою, обсягом від 4 до 100 сторінок, де вміщував свої живописні роботи, вірші, рецензії, репродукції футуристських творів тощо. У 1956 і в 1965 роках відвідав СРСР, і хоч йому неодноразово пропонували видати його твори в СРСР, йому так і не вдалося там надрукувати жодного рядка.

Помре 1967 року в м. Хемптон-Бейз, штат Нью-Йорк. Його тіло буде піддане кремації і згідно з його заповітом прах родичі розвіють над водами Атлантики з борту парома.

У Брукліні (Нью-Йорк) створений музей Давида Бурлюка.

У 2007 році при Олександрівській гімназії (м. Суми, Україна) створено Меморіальний музей Давида Бурлюка, а на стіні гімназії встановлено меморіальну дошку, коли на його батьківщині відзначали 125-літній ювілей поета і художника. У місті Суми функціонує також і Фонд ім. Давида Бурлюка, який досліджує життєвий шлях і творчий спадок відомого земляка.

...А тоді, року 1912 у Москві, слухаючи в кафе виступ маститого футуриста, батька футуризму і «справжнього батька» Маяковського, з яким він устиг подружитися, Олександр Вертинський мало не відіб'є долоні, аплодуючи – шалено! – епатажним рядкам Давида Бурлюка:

«Небо – труп»!! не больше!
Звезды – черви – пьяные туманом
Усмиряю больше – лестом обманом.
Небо – смрадный труп!

Для (внимательных) миопов,
Лижущих отвратный круп
Жадною (ухваткой) эфиопов.
Звезды – черви (гнилая живая) сыпь!

Я охвачен вязью вервей
Крика выпь,
Люди – звери!
Правда – звук!
Затворяйте же часы предверий.
Зовы рук —
Паук.

Олександр Вертинський у ті роки, що були роками його становлення і зросту (1910–1912) близько зійшовся (щоправда, ненадовго) з футуристами. Особливо, коли познайомився з Володимиром Маяковським, найбільш яскравим на той час футуристом, епатажним узагалі поетом і «батьком футуризму» Давидом Бурлюком. Після знайомства з ними – тоді він відчував у них навіть споріднені йому душі, – Вертинський стає завсідником і часто виступає у їхньому кафе. (Кафе футуристів тоді гриміло на всю Москву-матінку, і той, хто хотів мати визнання, успіх, не міг його обминути.) Виступав він здебільшого разом з Маяковським, котрий щиро (а знавцем він був відмінним!) поцінював його поезію, як і манеру виконання віршів і пісень, але, як не дивно, а футуризм як напрямок у мистецтві вплинув на його творчість ледь-ледь.

Олександр сприймав футуризм всього лише як можливість епатувати публіку (епатувати – вражати, дивувати, приголомшувати кого-небудь порушенням загальноприйнятих норм і правил), звернути на себе увагу, виділитися з маси собі подібних – не більше. Тож епатаж поету, якщо він хоче стати відомим, вкрай необхідний. А як мистецтво він футуризм просто не сприймав. Та й світ їхній, їхня філософія і творча позиція не були близькими артисту і не могли бути, адже він намагався йти у мистецтво не з чиеюсь підтримкою і не шляхом, кимось вказаним, протореним, а виключно своєю дорогою, не рівняючись на когось (чи на якийсь там гурт), а бути самим собою, оригінальним і ні на кого не схожим, тож ні від кого і не залежним. Цього правила він дотримуватиметься все своє творче життя і, як кажуть, не прогадає, воно виявиться єдино вірним. Тому й дружба його – коли він перестав захоплюватися футуризмом, – що було зав'язалася з Маяковським, швидко наче згасла, і далі кожен з них піде своїм шляхом: і він, і Маяковський. Хоча талантом Маяковського Вертинський захоплювався і високо його ставив серед усієї тодішньої поетичної братії. (Маяковський йому віддячуватиме тим самим.) Та й футуристи, на його переконання, просто «епатували буржуа, писали зарозумілі вірші, виставляли на виставках явно знущальні полотна і вдавали з себе «геніїв». З ними Вертинському було не по дорозі. Та й не хотів він розчинитися у їхньому збіговиську, стати одним із них. Хотів бути котом, який сам собі гуляє по дахах, а якщо й звертає на кого увагу, то лише на гарненьких кицьок.

Чи не найдовше він дружитиме з Ігорем Северянином, якого вже тоді називали «солов'єм руської поезії». Охоче ходив на його так звані «поезо-концерти», але в основному лише з точки зору естетики вірша – тут він вчився у «солов'я руської поезії». Але разом з тим був і відвертим, адже писав, що у віршах «солов'я» є справжнє почуття, талант і щирість, але йому не вистачає смаку, чуття міри і непідробності почуттів.

Можливо, він був до Северянина надто суворим, а можливо, й ні, а просто правдивим. Хоч Ігор Васильович і розпечений великою і скандальною славою та увагою публіки, але боляче сприймав ту правду.

«Соловей руської поезії» писав свій псевдонім через дефіс: як друге ім'я, а не прізвище. Ім'я ж Ігор йому було дано за святцями, на честь давньоруського князя Ігоря Олеговича, додаток «Северянин» (справжнє прізвище поета – Лотарьов) робило псевдонім близьким до «царських імен», означало місце особливої любові (як додаток «Сибіряк» у псевдонімі Д. Н.

Маміна). Але згодом друге ім'я Северянин стало просто прізвиськом-псевдонімом і так традиційно й закріпилося: Ігор Северянин.

Його батько був військовим інженером (виходець із «владимирских мешчан»), мати належала до відомого дворянського роду Шеншиних, до яких належав і Фет. Коли «предки» розлучаються, Ігор залишиться з батьком, а після його смерті повернеться до матері в Гатчине. Освіта – всього лише чотири класи Череповецького реального училища. Вірші почав писати з 8 років. Одне з найяскравіших вражень дитинства – захоплення дівчинкою, яка і надихнула майбутнього поета. Вперше видрукував у журналі «Досуг и дело» за 1905 рік вірш (під своїм справжнім прізвиськом) «Загибель Рюрика». І з того часу література стала головним смыслом його життя.

А далі Ігорю Северянину так пощастило – о, боги, дяка вам за це! – як до того (та й після нього) не щастило жодному з поетів. Та ще нікому із невідомих початківців.

А сталося те, про що росіяни кажуть: «Из ряда вон выходящее!», «Не было ни гроша, да вдруг алтын!..» Справді-бо, і в найщасливішому сні таке початківцю не присниться.

А трапилося з Ігорем Северянином ось що. Оскільки він на той час був нікому невідомим, то ніхто з видавців не хотів публікувати його вірші. Засмучений поет видавав їх сам – за власні кошти, тонесенькими брошурками (від двох до шістнадцяти творінь), тиражем всього лише пару-другу десятків примірників. Годі було й сподіватися на успіх. Занепалий духом поет свої «нетлінки» роздавав друзям і розсилав по редакціях з примарною сподіванкою, що на них там звернуть увагу і він отримає відгук. Але, як кажуть його співвітчизники: «Увы!..» У відповідь – гробова тиша. І невідомість. Участь поета-бідлахи засвітила початкуючому поету. Але він уперто видавав своїм коштом ті крихітні брошурки крихітним накладом і розсилав їх, розсилав... Варто зазначити, що з 1904 по 1912 рік він видасть аж 35 брошурок! Відгуків – жодного. Вірші якогось там Северянина не привернули нічиєї уваги. Все! Як кажуть, кранти! Кидай безнадійне заняття і займайся чимось кориснішим.

І раптом... Хтось із журналістів (навіть збереглося його ім'я: Іван Наживін) привіз одну з брошурок невідомого невдахи-поета в Ясну Поляну і прочитав вірші самому Льву Толстому. Сіятельного графа і переконаного реаліста, генія російської – ба, ба, світової! – літератури дуже обурих один із «явно іронічних» опусів тієї брошурки – «Хабанера II», що починався так: «Вонзите штопор в упругость пробки / – И взоры женщин не будут робки!..» Граф розгнівався і... І за словами самого поета, сталося те, що «всероссийская пресса подняла вой и дикое улюлюканье», завдяки чому і зробила нікому до того невідомого Северянина... відомим на всю Рассею-матінку. «С легкой руки Толстого... меня стали бранить все, кому не лень. Журналы стали печатать охотно мои стихи, устроители благотворительных вечеров усиленно приглашали меня принять в них, в вечерах, а может быть и в благотворителях, – участие...» Коротше кажучи, після гнівного, «уничжительного» відгуку Льва Толстого до того невідомий поет Северянин почав різко входити в моду. Валерій Брюсов, тодішній поетичний метр, написав йому дружнього листа, інший метр символізму Федір Сологуб з власного бажання зголосився стати упорядником віршованої збірки Северянина. Ще й написав до нього передмову і присвятив Северянину тріолет, що починався рядком: «Восходит новая звезда». Потім Сологуб запросив Северянина в турне по Росії, з якого Северянин повернеться мало не генієм!

Успіх наростав, як снігова грудка, що котиться з гори. Не розгубившись, Ігор Северянин вирішив кувати залізо, поки воно гаряче і організував власний – знай наших! – літературний напрям, т. з. егофутуризм, і в його групу увійшли найвідоміші тоді поети. Разом із футуристами Ігор Северянин провів у Криму навіть олімпіаду футуризму. Успіх наростатиме аж до 1918 року, коли в Політехнічному музеї Москви Ігоря Северянина урочисто виберуть «королем поезії» – другим буде визнано Володимира Маяковського. Ось що з бідолашнім поетом натворив негативний, по суті розгромний відгук, але відгук САМОГО ЛЬВА ТОЛСТОГО!!!

У ті дні, коли з ним познайомився Олександр Вертинський, Ігор Северянин нестримно радувався життю і власній удачі:

Весенний день горяч и золот, —
Весь город солнцем ослеплен!
Я – снова я: я снова молод!
Я снова весел и влюблен!

Душа поет и рвется в поле,
Я всех чужих зову на «ты»...
Какой простор! Какая воля!
Какие песни и цветы!

Скорей бы – в бричке по ухабам!
Скорей бы – в юные луга!
Смотреть в лицо румяным бабам,
Как друга, целовать врага!

Шумите, вешние дубравы!
Расти, трава! Цвети, сирень!
Виновных нет: все люди правы
В такой благословенный день!

Олександр Вертинський – а він умів – рідкісне, взагалі, уміння! – радуватися успіхам поетів-колег, із задоволенням декламував рядки поета Северянина, наче той успіх стосувався його самого:

Ананасы в шампанском! Ананасы в шампанском!
Удивительно вкусно, искристо, острó!
Весь я в чем-то норвежском! Весь я в чем-то испанском!
Вдохновляюсь порывно! И берусь за перо!

Стрекот аэропланов! Беги автомобилей!
Ветропосвист экспрессов! Крылолет буеров!
Кто-то здесь зацелован! Там кого-то побили!
Ананасы в шампанском – это пульс вечеров!

В группе девушек нервных, в остром обществе дамском
Я трагедию жизни претворю в грезофарс...
Ананасы в шампанском! Ананасы в шампанском!
Из Москвы – в Нагасаки! Из Нью-Йорка – на Марс!

І навіть з естради читав вірші поета, що так йому припали до душі – веселі, безжурні, як свої власні:

ЗВЕЗДЫ

Бессонной ночью с шампанским чаши

Мы поднимали и пели тосты
За жизни счастье, за счастье наше.
Сияли звезды.

Вино шипело, вино играло.
Пылали взоры и были жарки.
«Идеи наши, – ты вдруг сказала, —
Как звезды – ярки!»

Полились слезы, восторга слезы...
Минуты счастья! Я вижу вас ли?
Запело утро. Сверкнули грезы.
А звезды... гасли.

Подальша доля поета Ігоря Северянина вже не буде такою веселково-сліпучою і неймовірно радісною, коли його життя йому самому здавалося гімном!

Якось «король поетів» поїхав із родиною на відпочинок в естонське приморське село Тойла, а тут раптом Естонія – 1920 рік – відділилася від Росії. Це ж треба! Захоплені Російською імперією країни виривалися на волю! Ігор Северянин, сам того не бажаючи, опинився у вимушеній еміграції. А втім, почувався він у миленькій «ялиновій» Тойлі просто чудово. Тиша, спокій, благодать. Чи не щодня ходив на риболовлю, а згодом навіть почав виступати в Таллінні та в інших містах – естонці до нього ставилися прямо-таки з пошаною. Крім усього, поет тоді переживав друге своє народження – щасливий шлюб з Феліссою Круут, з якою проживе 16 років – як за кам'яною стіною. Вона створила йому ідеальний сімейний затишок (іноді навіть рятувала його від смертельної небезпеки) і зятято оберігала від будь-яких життєвих проблем. Тож не дарма перед смертю Северянин назве своє розлучення з Феліссою у 1935 році «трагічною помилкою».

Тримався поет у зарубіжжі поза політикою (називав себе не емігрантом, а дачником) і замість політичних виступів проти Радянської влади писатиме памфлети проти вищих емігрантських кіл. У відповідь, емігранти відкинули його як поета. Але духом поет не падав, багато писав, перекладав естонських поетів, гастролював за межами Естонії – Фінляндія, Німеччина, Латвія, Чехія... І навіть почав писати автобіографічні романи у віршах. У Тойлі він, як і раніше, щодня виїздить на риболовлю, живе скромно, задовольняючись у житті якимись там крихтами. Але з часом йому стає все трудніше й трудніше. З 1925 по 1930 рік у нього не вийде жодного збірника віршів. Лише згодом з'явиться один з кращих його збірників «Классические розы», а потім знову забудуться... І хоч він ще якийсь час гастролюватиме по Європі і часом матиме успіх, але видавців на свої книги йому вже не вдасться знайти. У 1940 році зізнаватиметься, що «издателей на настоящие стихи теперь нет. Нет на них и читателя. Я пишу стихи, не записывая их, и почти всегда забываю».

Різко погіршилося матеріальне становище, і поет просто бідує.

Стала жизнь совсем на смерть похожа:
Все тщета, все тусклость, все обман.
Я спускаюсь к лодке, зябко ежась,
Чтобы кануть вместе с ней в туман...

«Король поетів», який колись так радів життю і своєму неймовірному везінню та успіхові, тихо і непомітно відійде в інший світ 20 грудня 1941 року в окупованому німцями Таллінні

і буде похований на Олександрівському кладовищі. На пам'ятнику друзі викарбують його рядки:

Как хороши, как свежи будут розы,
Моей страной мне брошенные в гроб!

Але все це – крах надій, самотина і забуття, – прийде згодом, а тоді...

Тоді в Москві тих років Ігор Северянин – некоронований король поетів!

Це ж треба! Маяковський, сам Володимир Маяковський був у нього в заступниках, таким собі віце-королем!

Кафе футуристів, де ті футуристи уміло влаштовували бурхливі скандали, на яких росли, як на дріжджах, і яке тріщало від напливу бажаючих послухати і подивитися на них, футуристів, королів новітньої поезії...

Олександр Вертинський вже тоді не покладав на них особливих надій, вирішивши в мистецтво й поезію йти своїм, особливим шляхом, але залюбки відвідував їхні зібрання й почувався серед них, як риба у рідній стихії.

Богема непомітно почала його засмоктувати – вічні спірки, що ні до якої істини не доводили, кокаїн – це він просто обожнював. А ось кокаїнової залежності він тоді ще не відчував. А відчував себе серед обраних, на вершині касти московської інтелігенції, і радів, що його туди було допущено. До тієї касти, до якої входили знамениті письменники, художники, чії імена у всіх були на слуху і перед якими поштиво схиляли голови молоді пошуковці визнання і слави. У ті роки він грав у маленьких студіях та гуртках невеликі ролі в модних п'єсах і навіть намагався поставити Блока на сцені. Про свого улюбленого поета пізніше писатиме, що вірші його «формують наш світ».

«У нашому світі, світі богеми, кожний щось там приховував у собі, якісь надії, марнославні задуми, невиконані бажання, кожний був різким у своїх судженнях, бравірував надуманою оригінальністю поглядів і непримиренністю критичних оцінок. А над усім цим гуляв хмільний вітер поезії Блока, що отруїв не одне серце мріями про Прекрасну Даму...» І хоч Вертинський не наслідував Блока, але його образи робили на нього такий сильний вплив, що все тодішнє сприйняття його життя було якоюсь мірою «блоківським».

Йому тоді добре йшлося.

Якось, коли він гуляв у сквері перед Театром мініатюр, що знаходився у Мамонівському провулку, очікуючи приятеля, на нього раптом звернула увагу сама Марія Олександрівна Арцибушева – господиня того театру.

Ось як про те згадує сам артист:

«– Що ви тиняєтесь без діла, молодий чоловіче? Йшли б краще в актори, до мене в театр!

– Але ж я не актор, – заперечив він. – Я нічого, власне, не тямлю.

– Не вмієте, так навчіться!

– А скільки я буду отримувати за це? – діловито запитав я.

Вона розсміялася.

– Отримувати? Ви що? У своєму розумі? Запитайте краще, скільки я з вас буду брати, щоби зробити з вас людину.

Я миттєво скис. Загледівши це, Марія Олександрівна трохи подобріла.

– Ні про яке жалувannya не може бути й мови, але о третій годині ми сідаємо обідати. Борщ і котлети у нас завжди знайдуться. Ви зможете обідати з нами...

Що мені залишалося робити? Я погодився. Таким робом, моїм першим «жалуванням» у театрі були борщ і котлети».

У театрі Арцибушевої йому доручили номер, що називався «Танго». Стоячи біля куліс, Вертинський співав пісеньку – пародію на еротичний танок, що виконувався на сцені. З'явився хоч і незначний, але успіх, про тодішнього Вертинського навіть було видрукувано один – одинєдиний! – рядок в рецензії «Русского слова»: «Дотепний і манірний Олександр Вертинський».

Через рік він зробить спробу поступити до Художнього театру, але... провалиться. Хоча відбіркового тур він успішно пройде і навіть потрапить до «п'ятірки» претендентів – у його становищі це був тоді великий успіх, навіть досягнення, але... На заключному етапі конкурсу його забракує Станіславський – сам великий Станіславський! – якому не сподобається, що шукач театральної слави дуже гаркавить.

(Правда, Олександра втішало те, що сам великий Станіславський до десяти років, будучи ще й слабкою, рахітичною дитиною, не вимовляв букву «р»! А на додачу ще й букву «л». І це великий артист, геніальний Станіславський! Але згодом він переборов свій гандж, дякуючи матері, зміцнів і став серед однолітків навіть заводієм.)

Недорікуватість, недомовність (рос. Косноязычие). Гаркавий – який нечітко вимовляє окремі звуки (найбільше «р» і «л»). Це – вада мови, яка полягає в неправильному утворенні звуків, що відповідають окремим буквам. Але гаркавість – це, як вважається, простонародна і застаріла назва дефектів вимови. Коли подібний дефект значний, мова стає майже незрозумілою, схожою на дитячий лепет. Якщо ж дефект виражений досить помірно, то можна розуміти гаркавість, тільки вона стає дещо неприємною для слуху. Буває, що неправильна вимова поширюється на всі звуки, хоча в більшості – лише на деякі.

Треба ще мати на увазі, що здатність правильно вимовляти звуки, які відповідають окремим буквам, крім належно розвинутих органів мови, залежить ще й від національних особливостей. У багатьох мовах є звуки, що абсолютно невластиві іншим мовам, і їх не вдається правильно вимовляти людині, якій ця мова чужа – хоч би вона й чудово володіла мовами. Але іноді гаркавість виявляється і стосовно деяких звуків рідної мови, переважно до р, л, далі – с, г, к, а також до деяких голосних, які вимовляються нечітко, розпливчasto. Це іноді спостерігається навіть за абсолютно правильно розвинутих органів мови. Подібна вада називається функціональними розладами. Іноді гаркавість поєднується із заїканням. Це може бути через неправильне облаштування піднебіння, язика, губ, горла, а також зубів. Деякі з них можуть бути вродженими – напр. заяча губа, розщеплення піднебіння, малорухливість язика тощо, або до цього можуть призвести різні захворювання. А загалом вона – гаркавість – різна, за ступенем і характером: в одних випадках це позначається на всій мові, в інших лише на певних звуках. Якщо ж гаркавість викликана якимось недоліком мовних органів і доступна для лікування чи оперативного втручання, така гаркавість може бути ліквідована. З часом, з віком, з розвитком дитини гаркавість може непомітно минути, але це трапляється рідко.

Така невдача хоч кого могла б підрубати під корінь – та й гаркавості, що була у нього вроджена, він аж ніяк не міг позбутися, хоч би й хотів, – але тільки не Вертинського. Не вийшло в театрі, треба спробувати в кіно. Тим більше там мова не потрібна – кіно ж німе.

Зі спогадів самого артиста:

«Невдовзі після смерті Л. М. Толстого його син Ілля Львович задумав подати на екрані кінематографа одне з оповідань Льва Миколайовича – «Чим люди живі». В оповіданні, як відомо, говориться про ангела, вигнаного небом, який потрапив у родину бідного чоботаря. Ілля Толстой ставив картину сам, і за його задумом, дія мала відбуватися у Ясній Полянї. Кошти знайшлися, акторів запросили, затримка була тільки за однією роллю – самого ангела. Виявилось, що цю роль ніхто не хотів грати, бо той ангел мусив по ходу картини упасти в справжній сніг, до того ж абсолютно голим. А зима була сувора. Був грудень.

За обідом у Ханжонкова Ілля Толстой запропонував цю роль Можухіну, але той зі сміхом відмовився.

– По-перше, у мене немає нічого «янгольського», а по-друге, мене не влаштовує отримати запалення легень, – відповів він.

Толстой запропонував роль мені. Із молодечтва і щоб зачепити Івана (Можухіна, тоді знаменитого актора. – В. Ч.), я погодився. Актори дивилися на мене як на божевільного. Їх жартам не було кінця, але я зневажливо відмовчувався, вдаючи з себе героя».

До 1918 року Олександр Вертинський зніметься в багатьох епізодичних ролях німих фільмів – «От рабства к воле», «Король без венца» та в інших. Але знаменитого кіноартиста з нього так і не вийде. Проте, як кажуть, не було б щастя, так нещастя допомогло. Саме тоді, як на екрані вперше з'явиться Віра Холодна, він зазнайомиться з нею і на все життя закохається в зірку німого кіно.

А сталося се воістину доленосне для нього знайомство так.

Холодна, тоді вже доволі відома кіноактриса, хоча ще й не так шалено популярна, якою вона стане після фільму «Молчи, грусть, молчи...», іноді відвідувала кафе футуристів, де її всі знали – і господарі, і завсідники, не кажучи про модних тоді поетів Москви: Бурлюка, Маяковського, Хлебникова, Северянина, Кручених та інших... Знаменита кіноактриса, яку вже тоді називали богинею і дивом не від світу цього, іноді й виступала в кафе на літературних вечорах, де читала своїх улюблених поетів Цветаєву, Ахматову, Гумільова, Блока...

Олександр Вертинський, який на той час теж уже встиг стати завсідником кафе, що хоч кому могло принести знаність та популярність – тільки треба було постійно вдаватися до епатажу та скандалів, – і кращим другом модних футуристів, не пропускав жодного фільму «Великого німого» з участю Віри Холодної. Особливо його захопив і полонив фільм «Песнь торжествующей любви» – божественний фільм! І божественний від того, що в ньому зіграла головну роль вона – **ВІРА ХОЛОДНА!**

Жадібно читав про неї відгуки (захоплені, з ними він погоджувався) у пресі:

«Г-жа Холодная – еще молодая в кинематографии артистка, но крупное дарование, и даже большой талант выявила она с первым же своим появлением на подмостках кинематографической сцены. Роль Елены она проводит бесподобно; глубокие душевные переживания, безмолвная покорность велениям непостижимой силы, – яркие контрасты чувства переданы без малейшей шаржировки, правдиво и талантливо...»

Він теж був такої думки про молоду кіноактрису і навіть ще вищої – хоча куди вже вище!

На той час кіноательє Ханжонкова, аби не прогоріти в умовах жорстокої ринкової конкуренції, мусило гнати стрічку за стрічкою, тож і не дивно, що за перший рік роботи в цього кінодіяча Віра Холодна знялася аж у тринадцяти фільмах. Вони один за одним виходили на екрани, й у всіх на устах було ім'я нової кінозірки: Віра Холодна! І стала вона не лише кіноактрисою, яка найчастіше з'являлася на екранах, а й – найпопулярнішою – навіть серед досвідченіших за неї актрис! Навіть серед талановитіших за неї! Хоча... Це ще як сказати, думав він, що Віра, мовляв, не найталановитіша серед найталановитіших. Вони були артистками від природи, а вона виявилась артисткою від Бога – хоч і без спецосвіти і без достатнього на той час сценічного досвіду.

У Москві шушукалися: стрічки з її участю приносять Ханжонкову чи не легендарний прибуток, адже всі в той час ходили не просто в кіно, а – «на Віру Холодну», бо тільки вона одна – так усі були певні, – могла повести глядачів у фантастичну країну чарівних мрій...

Ходив «на Холодну» й Олександр Вертинський. Вже знав усі її фільми, із заплученими очима міг перед внутрішнім зором відтворити кожен стрічку, кожен кадр тих стрічок, адже у них знімалася така незвичайна артистка, як Віра Холодна! Він міг перед своїм внутрішнім зором відтворити погляд її чарівних і якихось неземних очей, кожен порух її обличчя, брів,

губ, поруки рук, постави, голови... Коротше кажучи, він знав тоді напам'ять всі її фільми: «Песнь торжествующей любви», «Пламя неба», «Дети века», «Пробуждение», «Миражи» й інші... Всі-всі, де вона на той час знімалася.

Він уже марив нею.

Загледівши, що вона хоч іноді, а буває в кафе футуристів, і трапляється, що навіть виступає на літературних вечорах, загорівся божевільною – як сам і вважав, – ідеєю познайомитись особисто з королевою – для нього вона вже тоді була королевою. Ба, навіть богинею! Але ще не знав, як це зробити – зроду-віку він вдався не зовсім сміливим, не завжди рішучим і зграбним, а про вишукану галантність кавалера і мови тоді не могло бути – це з'явиться в нього пізніше. Але якось обмовився перед друзями, що хоче познайомитись із «самою Вірою Холодною».

Друзі нічого не відповіли, наче й не чули його бідкання, але як швидко виявиться, вони запам'ятали про його «божевільну мрію познайомитись із самою Вірою Холодною...»

І якось...

Це був звичайний літературний вечір у модному кафе модних московських футуристів. Вечір, на якому виступали вже тоді успішні й скандально відомі поети – дражнили публіку, заводили її уміло, й так же уміло вдавалися до епатажу – Бурлюк, Маяковський, Северянин і ще хтось...

Маяковський витягнув на естраду і його, тоді мало ще кому відомого шансон'є Олександра Вертинського. Він розгубився. Як загледів, що в першому ряду біля першого столика сидить з кавою вона – його королева, і чомусь невіддивно на нього дивиться. І він, силоміць виведений на естраду Володимиром Маяковським і ним підбадьорений, не то проспівав, не то просто продеklamував – швидше, і те, і те, – свою пісню. Проспівав, продеklamував у своєму звичному стилі, у своїй несподіваній манері, що її слухачі, як не намагалися, а ні з ким іншим порівняти не моли, бо вона в нього була тільки його – оригінальна і неповторна – вже тоді. То була його «Сероглазочка», що пізніше стане – коли він підбере для неї ще своєрідніше виконання, – такою популярною. Як, між іншим, і всі його пісні.

Я люблю Вас, моя сероглазочка,
Золотая ошибка моя!
Вы – вечерняя жуткая сказочка,
Вы – цветок из картины Гойя.

Я люблю Ваши пальцы старинные
Католических строгих мадонн,
Ваши волосы сказочно длинные
И надменно-ленивый поклон.

Я люблю Ваши руки усталые,
Как у только что снятых с креста,
Ваши детские губы коралловые
И углы оскорбленного рта.

Я люблю этот блеск интонации,
Этот голос – звенящий хрусталь,
И головку цветущей акации,
И в словах голубую вуаль.

Так естественно, просто и ласково
Вы, какою-то месье затая,

Мою душу опутали сказкою,
Сумасшедшею сказкой Гойя...

Под напев Ваших слов летаргических
Умереть так легко и тепло.
В этой сказке смешной и трагической
И конец, и начало светло...

Він мав успіх. Кафе як забурлило, всі тільки й вигукували:

– Вертинський!..

– Вертинський!!

– Вертинськи-и-ий!!!

Северянин навіть позаздрив тоді його успіхові. А втім, можливо, то просто йому здалося.

Розкланюючись, він устиг побачити: Віра Холодна у першому ряду, за своїм столиком, схопилася і збуджено йому аплодує...

О, боги, – майнула думка, од якої він раптом відчув у себе за плечима щось схоже на крила. – Королева його вітає!.. Королева йому аплодує!.. Нарешті й він спізнав, що таке щастя!..

Того вечора й сталося.

Він раптом і збагнути не встиг, що ж у ту мить відбулося, а тільки несподівано побачив перед собою до щему знайоме гарне лице, що було для нього вже рідним, і лише тоді збагнув: це ж вона – королева екрана, його чарівна мрія. І себе перед нею побачив – високого, худого, по-юнацькому довгов'язого, розгубленого. (І фрак якось висів на ньому... м-м... не так.) І сам він був і ніби й... не був. Він і не він, бо збоку бачив себе, як когось іншого, чужого і незнайомого йому, який не викликав симпатій.

А позад нього Бурлюк, Маяковський, як коломенська верста, Ігор Северянин...

А попереду тільки вона – Віра Холодна.

САМА ВІРА ХОЛОДНА!

А він перед нею просто... Просто – всього лише! – Олександр Вертинський – молодий поет, такий же артист, такий же співак і такий же композитор – все, як кажуть, ще попереду. І популярність, якої він тоді ще не мав.

Побачивши перед собою так близько, – не на екрані, в реальності! – свою Королеву, **САМУ ВІРУ ХОЛОДНУ**, він розгубився...

Але на поміч прийшли друзі-поети.

– Віро Василівно, особисто засвідчую: перед вами – Олександр Вертинський. Справжній! – доноситься до нього бас Маяковського, од якого аж у вухах бринить-гримить, – І я, Володимир Маяковський, свідчу: Олександр Вертинський – великий поет! Повірте, Віро Василівно, я в поетах і в поезії дещо... гм-гм... розбираюся...

І з цими словами він підштовхнув його вперед – «великого поета».

Підштовхнув до неї, до Королеви, яка милостиво до нього посміхалася.

– Крім усього, ще й великий артист, якого благополучно забракував сам великий Станіславський, – насмішувато, але все ж з дружніми інтонаціями в голосі, вигукує Давид Бурлюк і теж його підштовхує вперед, до неї, до Королеви, до самої Віри Холодної, яка так підбадьорливо-милостиво до нього посміхається.

– А ще й співак і композитор! І все в одній особі, – почувся інший голос (здається, Ігоря Северянина), і його ще раз підштовхнули.

І він нарешті опинився перед нею, перед **САМОЮ ВІРОЮ ХОЛОДНОЮ**, його Королевою і його Богинею. Не екранна, а стояла вона перед ним реальна, у плоті, струнка і якась легка, неймовірно гарна, з такими фантастичними очима і мило, тепло і радісно (чому радісно?)

посміхалася до нього, певно, добре розуміючи стан молодого поета, артиста, співака і композитора.

Розгубившись (зроду він узагалі був несміливим і довго та вперто з тією несміливістю боровся, особливо перед жінками), що перед ним САМА ВІРА ХОЛОДНА, одним духом випалив:

– Здрастуйте... Я – Олександр... Можна просто: Саша. Або й Сашко.

– Са-ашко-о?... – мило протягла вона, як проспівала. – То це ви, молодий чоловіче, і є... Са-ашко-о?...

– Так у нас кажуть – Сашко...

– Де це у вас, дозвольте спитати, Сашо, котрий Сашко?...

– У Києві...

– То ви з Києва? – вона ворухнулася, наче хотіла ще ближче до нього присунутись.

– Київ – моя батьківщина...

– О, то ми з вами... Майже земляки. Я з Полтави. – Як чарівно дзвенів її милий голос, як чарівно посміхалися її неймовірно гарні, глибокі й жваві очі. – Правда, я там жила ще маленькою, але дещо запам'ятала. У нас були сусіди, а в них був хлопчик Олександр – приблизно одного зі мною віку. То його по-полтавському звали іноді Сашком, а іноді – ніколи не вгадаєте – Шурком. Шу-урко-ом, – як проспівала вона. – Я, тоді мала, думала, що той хлопець – іноземець. Із якихось турецьких чи що країв. Так мене вразило його ім'я – Шу-урко-о...

Срібними переливами бринів її тихий сміх.

– То ви, Олександр, поете, артисте, співаче і композиторе, будете для мене – з вашої, звичайно, згоди, – Сашком. Гаразд? Себто Шурком. Ми ж із вами з України, котру чомусь всі тут називають Малоросією. Ви й справді, як сказав Володимир Маяковський, великий поет. А він у поетах і поезії розбирається, як ніхто інший!

– Віро Василівно, благаю... Заждіть, – прошепотів він. – Подаруйте мені ще кілька хвилин вас бачити, і щасливішої людини за мене у всьому світі не буде!

– О, то ви багато хочете – стати найщасливішою людиною у світі! Про це всі мріють, але це рідко кому вдається.

– А мені вдасться. Але з вашою допомогою, пані Віро.

Він дивився на неї так захоплено, що вона, хоч і звикла до поклонників, що завжди її оточували, відчула, як наче б губиться, що було їй взагалі не властиво. А вголос мовила, правда, тихо:

– Не дивіться на мене так. Навколо нас люди, а я... я заміжня. І взагалі, що з вами?

– Ку де фудр, – прошепотів він по-французькому.

– «Удар грому»? – переклала вона. – Ви знаєте, що це означає?

– Любов з першого погляду, що вражає, як удар грому.

– Ку де фудр, – замислено повторила знаменита актриса. – А раптом це... ку де театр? Театральний ефект...

– О, ні. Я сказав це і, як латиняни кажуть, діксі ет анімам леваві: сказав і полегшив цим душу. Зі мною і справді трапився «удар грому», як вас вперше побачив.

– То що ж нам тепер робити? – Вона, здається, відчула легкий неспокій.

– Але я нічого од вас не хочу...

– О, це вже легше, – зітхнула вона.

– Крім одного: бачити вас. – І вже благально: – Можна мені приходити до вас – аби лишень вас бачити... Бачити вас, і... і більше нічого.

Вона пильно подивилася на нього – він відчув, що потопає у її великих і бездонних сірих очах – і опустила вії. І він той порух її прекрасних вій зрозумів як згоду. Холодна востаннє подивилася на нього своїми неземними – збожеволіти можна, які ж вони прекрасні! – сірими очима, протягла, як проспівала, ніжно, хоч мовби й злегка насмішкувато:

– Бувайте, Са-ашко, котрий Шу-урко-о...

І зникла. А він довго-довго того вечора не міг отямитись. І збагнути не міг – снилося йому те, що відбулося щойно, чи все це наяву, насправжки? І вдихав її парфуми, що здавалися йому божественними, які все ще хмаркою стояли на тім місці, де щойно стояла вона...

Тоді ж він зазнайомиться й заприятелює з Іваном Можухіним, знаменитим актором. Разом вони ходитимуть на гамірливі зібрання футуристів, разом питимуть вино у вільний від зйомок час у ресторанах і взагалі, займатимуться епатуванням наївної публіки.

Вони були ровесниками, обидва 1889 року народження (тільки один народився у Пензі, Росія, а другий у Києві, Україна), тож відразу ж перейшли на «ти» і почувалися чи не побратимами, які давним-давно знають один одного. Ініціативу зближення виявив Можухін. Правда, хоч і був однолітком з Вертинським, але все ж здавався наче старшим, і його старшинство визнавав і сам Вертинський. Мабуть, тому, що на час їхнього знайомства Олександр був ще нікому не відомим, а Іван – уже доволі знаним актором, яким захоплювалися у Москві.

Особливий успіх він мав у ролі графа Клермона в п'єсі Л. Андрєєва «Король, закон и свобода» в Московському драматичному театрі, куди був запрошений восени 1914 року. У нього навіть був свій ангажемент (контракт, укладений на певний термін), про що Вертинський тоді ще тільки мріяв. До 1916 року він виступав на одній сцені з такими знаменитостями, як Радін, Полевицька, Блюменталь-Тамаріна, Дуван-Торцов – як рівний з рівними, і Вертинський іноді ловив себе на тому, що дивиться на друга знизу вгору, хоч Іван тримався з ним по-дружньому, по-простоцькому.

Він узагалі був з гумором, до всього – навіть до своєї популярності, – ставився злегка іронічно, іноді за чаркою – любив се діло, – казав:

– Сашко, не дивись на мене, як на небожителя, ми, генії, такі ж прості, як і всі смертні...

Підморгував, говорив своїм добре поставленим, соковитим голосом і сміявся – якимось красиво, аж мелодійно.

Іван дебютував у кіно в 1909 році і відтоді кінематограф став для нього – вчорашнього артиста театру, – новою професією і покликанням у світі мистецтва. І взагалі, новим життям. Про кінематограф, про «Великого німого» він захоплено писатиме: «Це моя кров, мої нерви, надії, провали, хвилювання... Мільйони крихітних кадрів складають стрічку моєї душі».

Він був від природи наділений геніальною художньою інтуїцією, що багато в чому йому замінила школу. До всього ж він відразу відчув принципову різницю між грою в кіно і в театрі. Намагався розпізнати закони мови кіно, його головні творчі принципи, засновані на «внутрішній експресії, на гіпнозі партнера, на паузі, на хвилюючих натяках і психологічних моментах, коли не все сказано, але все зрозуміло». Казав, бувало, Вертинському (для останнього це була своєрідна школа): «Актору досить щиро, захоплено подумати про те, що він міг би сказати, загорітися під час зйомок, і він кожним своїм мускулом, питанням чи скаргою одних очей відкриє із стрічки публіці свою душу, і вона зрозуміє його без жодного слова, без єдиного напису...»

Можухін почав свою кар'єру в студії Ханжонкова. (Про Віру Холодну, з якою часто разом знімався, відгукувався незмінно з пієтетом.) Його перший екранний успіх – фільм «Жизнь и смерть» (1914), де він убивав свою кохану, щоб набальзамувати її труп і зберегти нетлінною її красу. І хоч у тому образі відчувалася патологія, але Іван зіграв свій персонаж зі справжнім драматизмом і вперше продемонстрував на екрані здатність плакати «справжніми сльозами».

Акторський діапазон його був багатим. Вже в перших своїх фільмах він приємно вразив глядачів широтою свого обдарування, а перший успіх йому принесла роль молодого єврея у стрічці «Горе Сарри» (1913).

Тоді ж він створив блискучі за зовнішньою виразністю образи фантастичних і казкових персонажів у фільмах «Ночь перед Рождеством» (Чорт), «Страшная месьт» (Чарівник), «Руслан и Людмила» (Руслан)...

Але особливе місце в творчості Мозжухіна зайняла російська класика. У 1913 році він знявся у Чардиніна в екранізації пушкінського «Домика в Коломне» – цей фільм визнано однією із кращих ранніх екранізацій Пушкіна.

Він володів блискучим почуттям гумору, мав якусь вроджену вишуканість, легкість, пластичність – це йому забезпечило успіх у комедії.

Правда, піддавшись загальному тоді патріотичному пориву в серпні 1914-го, Іван Мозжухін йде на війну – «вольноопределяющим». На той час він був уже популярним, тож відразу з'явилася серія листівок улюбленця публіки у військовій формі. Але подвигів на фронті, на щастя, він не здійснить – швидко підведе здоров'я, і артист повернеться до свого любого кінематографа.

Вже з 1915 року Іван Мозжухін – найяскравіша зірка серед зірок російського кіно. «Пікова дама» увійде в число шедеврів ранньої російської кінокласики завдяки талановитій роботі саме Мозжухіна. Коли Вертинський з ним зазнайомиться і подружиться, ім'я Івана гримітиме в Росії. Залишаючись, між іншим, у побуті все таким же простим і товариським.

А вже його робота у фільмі «Отець Сергій» за Л. Толстим буде названа видатною. Він був романтичним руським актором-трагіком (це навіть видно було і з його зовнішності), що допомагало йому створювати драматичні ролі, які всіх вражатимуть. Навіть надумані, фальшиві мелодраматичні сюжети він своїм обдаруванням піднімав до рівня справжньої людської трагедії. І саме ці ролі принесли йому визнання у кіно. Він зніматиметься більше, як у 70 фільмах лише на батьківщині і на гребені свого небувалого успіху року 1920-го емігрує з Росії (преса тоді повідомлятиме: «Уехала за границу почти вся кинематографическая фабрика Ермольева: Мозжухин, Протазанов, Дошаков, управляющий Попов, Вермель и др.»).

На батьківщину Іван, на відміну від Вертинського, який теж того самого року емігрує, вже більше не повернеться.

На чужині Івана Мозжухіна, істинно руського актора, теж чекатиме шалений успіх. Правда, на перших порах йому буде непросто, але Мозжухін не був би Мозжухіним, якби легко здався. Сам він про перші свої кроки за рубезем згадуватиме відверто:

«Когда я приехал во Францию, я не верил в себя как в большого киноактера... На следующий день после приезда в Марсель я пошел смотреть французский фильм. Это был «Карнавал истин» М. Л. Эрбье. Я понял, что все мои знания и теории ничего не стоят. В России кино сковано театром, здесь оно свободно. Я решил переучиваться. Русская манера игры больше недействительна, и затем в Париже другая публика – ей нужно нравиться».

І перевчиться – у чужій країні, в незнайомих йому умовах. І вже другий фільм, у якому він зіграє головну роль – «Дитя карнавала» (1921) принесе йому великий успіх і визнання тамтешньої критики і публіки. Але справжній тріумф прийде до нього наступного року, з виходом на екрани фільму А. Волкова «Кін» за п'єсою О. Дюма, де він зіграє великого романтика англійської сцени Едмунда Кіна. Мозжухін, згадує кінокритика, не грав, а розчинився у цьому образі. Французький кінознавець і критик писатиме, що Мозжухін – «тонкий алхімік пристрастей і страждань» і він «виразив те, що неможливо виразити».

Вертинський про мозжухінського Кіна писатиме так:

«Я никогда не забуду того впечатления, которое оставила мне его роль. Играл он ее превосходно. И подходила она ему как ни одна из ролей. Он точно играл самого себя – свою жизнь. Да и в действительности он был Кином. Жизнь этого гениального и беспутного актера до мелочей напоминала его собственную».

А вже зігравши в екранізації роману Л. Піранделло «Покойный Матиас Паскаль» (1925), Мозжухін буквально ошелешив французьку публіку своєю роллю. Автор роману згадуватиме:

«Я впервые доверился искусству немоты, потому что ему служили два великих артиста: Иван Мозжухин и Марсель Д'Эрбье».

Сам Д'Ербье на старості згадуватиме:

«Мозжухин здесь оказался несравненным, он с блеском переходил от самой настоящей комедии к высокой патетике драмы. Нужно было обладать подлинным талантом, чтобы с такой легкостью переходить от одного жанра к другому, от смеха к слезам. Когда публика увидела его на экране, она не могла не почувствовать его сходства с двумя актерами – Чарли Чаплином и Джоном Берримором, но речь все время шла только об одном Иване, гении с двумя лицами».

У 1926 році Мозжухін зніметься в картині «Михайло Строгов» за романом Жюль Верна. І цей пригодницький фільм матиме і неймовірний успіх у глядача, і комерційний...

Плани на подальше у нього будуть великими, але їм повністю не судитиметься збутися. Після тяжкої хвороби року 1939-го він скінчить свої земні дні у клініці в Нейї – швидкоплинної сухоти – і буде похований на російському кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа...

У роки, коли з ним познайомиться Вертинський і здружиться, Мозжухін перебуватиме у статусі «восходящей русской звезды». Але це на його характері, звичках, поведінці і способі життя аж ніяк не відіб'ється – він залишатиметься все тим же, ким і був – «простым русским парнем». Як згадуватиме згодом Олександр Вертинський, «целые банды приятелей и посторонних людей жили и кутили за его счет. В частых кутежах он платил за всех. Деньги уходили, но приходили новые. Жил он большей частью в отелях... и был настоящей и неисправимой богемой...» (До всього ж він ще й постійно утримував старшого брата Олександра, талановитого камерного співака, у якого не склалася кар'єра.)

Вертинський завжди буде вдячний долі, що вона його колись звела у Москві з такою неординарною і талановитою особистістю, як актор Іван Мозжухін. У цієї незвичайної і на диво щедрої, компанійської людини він на перших порах багато що перейняв.

Іван охоче навчав своєму незбагненному ремеслу, казав, бувало:

– Сашко, котрий Вертинський! Слухай, дивися, всотуй у себе мої премудрості, мотай, як кажуть, на вус. Старанно вчися у мене та в інших метрів театру й кіно. Вчися, вчися і вчися. А тоді, як навчишся, все, що од нас набудеш, викинь до дідька. Викинь і далі йди своєю дорогою. Чуєш, своєю! Без свого ти ніхто. Другий Мозжухін непотрібний, потрібний для тебе один-єдиний – Вертинський. Неповторний і своєрідний. Ось за це – наливай! За це ми з тобою сьогодні добряче хильнемо! Ну, поїхали! За майбутнього Вертинського, який стане... Вертинським, ні на кого не схожим і до біса талановитим!..

Разом з футуристами Вертинський із задоволенням шокуватиме публіку своїм екстравагантним одягом. Ось він проходиться Кузнецким мостом у жовтій кофті (улюблене вбрання футуристів, у тім числі й Маяковського тих часів) з широкими чорними вилогами і дерев'яною ложкою в петлиці; то вигулькне на Тверському бульварі в якійсь несусвітній куртці з помпонами замість гудзиків, з побіленим, як у клоунів, обличчям та моноклеєм в очі...

Але це були безневинні жарти, аби шокувати, епатувати публіку і таким робом завоювати собі популярність. Гірше було з кокаїном, який тоді називали «прокляттям нашої епохи».

«Всі захоплювалися ним, – згадуватиме Вертинський. – Актори носили в жилетному гаманці пляшечки і «заряжались» перед кожним виходом на сцену. Актриски носили його в пудреницях і нюхали також; поети, художники перебивалися випадковими понюшками, взятими в борг у інших, адже на свій кокаїн у них не вистачало коштів... І кожному здавалось, що він сьогодні незвичайно грав, або писав чи щось говорив. І все це був самообман».

Працюючи в театрі мініатюр, відвідуючи кафе футуристів, мало не потонувши в богемі, Вертинський непомітно пристрастився до кокаїну.

Та так, що невдовзі в нього почалися галюцинації, різні видіння. Якось на Тверському бульварі йому привиділось, що бронзовий Пушкін спустився зі свого п'єдесталу, скочив на підніжку трамвая, і тільки його й бачили...

Мана! Наслання! Видіння було – серед білого дня, – таким зримим і виразним, що Вертинський зрозумів: з кокаїном йому пора зав'язувати.

Інакше – погибель! Кінець кар'єрі співака й кіноактора.

Але кокаїну було не просто позбутися. На той час вже почалася війна, і Вертинський, який ладен був забігти хоч і на край світу від цупких обіймів кокаїну (а втім, на той час крім кокаїну він був – як і більшість російської інтелігенції, – заражений ще й патріотизмом), подався добровольцем на фронт. Знайомий нарколог трохи підлікував його, але порадив: аби врятуватися від кокаїнової залежності, треба хоч на якийсь час змінити спосіб життя.

У кінці 1914 року Вертинський – вже санітар 68-го санітарного поїзда Всеросійського союзу міст, який курсував між передовою і Москвою. Там він, позбуваючись кокаїнової залежності, а заодно й решток патріотичних почуттів, прослужить до весни 1915 року, коли після невеликого поранення повернеться до Москви.

У госпіталі він і днюватиме, і ночуватиме, увесь віддаючись роботі.

І хай робота санітаром була не вельми поетичною, не простою, щоб не сказати тяжкою і навіть брудною, як для естета, але він потім з гордістю згадуватиме:

«Я вів спеціальний облік зроблених мною перев'язок. Ось підсумок – 36 000. Бог, мабуть, врахував цю мою роботу і 36 тисяч перев'язок – помножив на мільйони аплодисментів...»

У госпіталі він і познайомиться з молодим прапорщиком 5-ї армії, московським юристом Володимиром Холодним – його теж перев'язуватиме, тяжко пораненого під Варшавою.

– Мені щось ваше прізвище знайоме, – якось зізнався йому Вертинський. – Таке прізвище носить одна відома...

– ...кіноактриса? – не здивувався прапорщик. – Так, це я наділив її таким прізвищем, бо спершу воно було тільки моїм. А тепер і Віра його носить.

– То ви... ви... – Вертинський ледь не задихнувся від хвилювання. – То Віра... Сама Віра Холодна ваша дружина?

– Так. Сама Віра Холодна. Моя...

– Я захоплений вашою дружиною, пане прапорщику...

– Ну, ну, – ревниво озвався офіцер.

– Що ви, що ви! Я захоплений нею як актрисою. На екрані вона – божество. Очевидно, така ж і в житті?

– Принаймні для мене – така... Не знаю, як би й жив, якби її не було...

Вони тоді проговорили мало не всю ніч. Все про неї, про Віру Холодну.

Прапорщик розповідав, а санітар в обидва вуха слухав, захоплювався і все не міг повірити, що ось він так запросто бесідує з чоловіком самої – САМОЇ! – Віри Холодної!

Кому ще так щастить!

Прапорщик Холодний чи не щодня писав листи дружині. Це допомагало йому триматися в цьому світі – поранений він був тяжко, і лікарі навіть побоювалися за його життя.

А він все писав і писав коханій листи, відправляючи їх з оказією і без неї.

Тож, тільки дізнався, що санітар Вертинський їде до Москви у відпустку, з якої він – зізнався по секрету, – вже не збирався повертатися на фронт, відразу ж написав листа дружині. Дав санітару свою адресу, розповів, як у Москві краще дістатися до їхнього будинку, і ось...

– Олександр, – Віра Василівна була така збентежена, що здавалося, не помічала Вертинського, хоч і говорила з ним. – Я тричі перечитала листа, що ви його привезли від Володи – вдячна вам... У мене все в душі перевернулося – Володя в госпіталі? Він поранений?

Вертинський кивнув.

– Чому він про це пише ніби між іншим? Не хоче мене тривожити? – Вертинський знов кивнув. – О, Господи, Господи... Даруйте, я сама не своя... Скажіть, будь ласка, – тільки відверто – яке у нього поранення?

– Відверто – тяжке.

– О Боже, Боже!.. Ви повертаєтесь назад, допоможете мені...

– Даруйте, ні. Наш госпіталь розформовано, і я віднині демобілізований.

– А чому ви не привезли Володю додому? Поїзд же прибув до Москви?

– Так, прибув, але... Але Володя... Даруйте, прапорщик Холодний нетранспортабельний. Поки що, – поспішно додав. – Його вивезли з передової і помістили в стаціонарний госпіталь.

– Щодалі – то важче! Ви дасте мені адресу стаціонарного госпіталю? – Вертинський кивнув. – А я зараз же... Мчу до Ханжонкова, благатиму його дати мені відпустку – за свій кошт. А як не відпустить, все кину к чорту! Зйомки, зйомки!.. Та їм і кінця-краю нема. Їду до Володі... Чого б мені це не коштувало.

– Це досить небезпечно, Віро Василівно.

– Але я мушу бути з ним! Розумієте – з ним! Він у мене єдиний.

– Я все розумію, але... У тих краях, куди ви збираєтесь їхати, триває війна. А на війні все трапляється. І кулі свистять, і снаряди рвуться, і все таке... інше.

– Буду сподіватися, що німці ще не встигли виготовити для мене снаряд... А ви, Сашо, котрий, – посміхнулась, – Шурко... Даруйте, Олександр... чим будете займатися в Москві? Хоча – навіщо я це питаю...

– Задумів три міхи та ще й торба, як у Києві кажуть. А поки що повернуся в Театр мініатюр Арцибушевої – на старе місце. А там... Є задумка виступати в образі П'єро – виконуватиму пісні. Зокрема й про вас...

– Мерсі! Зворушливо, але... Даруйте. Мене зараз хвилює інше. Маю негайно їхати... Та ні – летіти! У ті краї, де, як ви зволили висловитись, свистять кулі й іноді рвуться снаряди... О, Боже, Боже!.. Володя, мій єдиний Володічка, тяжко поранений, у самотині, в госпіталі! А я... знімаюсь у фільмах!.. Як вигукував герой, не пригадую, якої вистави: карету мені, карету!! Бажано ту, що по залізних рейках їздить... Гла-ашо? Де ти, Глашечко, моя землячко?! – крикнула в глибину помешкання. – Глашо, біжи сюди! Зараз Сашко... Чи то пак, Шурко... Ой, що це я... Пан артист, він же санітар, скаже нам адресу, куди я маю летіти... Але за відсутністю крил доведеться скористатися залізницею... Гла-ашко, де ти запропастилася?... Зараз побіжиш на вокзал за квитком і завтра... Ні, сьогодні я поїду на фронт до мого Володічки... Боже, Боже, мій коханий у госпіталі, а я... Глашо, Глашо... Ага, слава богу, з'явилася...

Р. S. До першої частини

Вид мистецтва, який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність (мається на увазі на екранах) у художніх та художньо-документальних образах – це щодо тлумачення терміна «кіномистецтво». Що за відомим висловом пролетарського вождя, ідейного і практичного творця більшовицького перевороту 1917 року в Петрограді, є «найголовнішим із усіх мистецтв». Чим вождь – може, й сам того не усвідомлюючи (як дотепно вигукнув один гуморист, слухаючи з екрана телевізора виступ Брежнєва: «Мужик, ти хоч сам розумієш, що ти сказав?»), дуже «образив» літературу, театр тощо. А тому на сімдесят з гаком літ у червоній імперії більшовиків відбувся – за вказівкою згори, – поділ мистецтва – МИСТЕЦТВА!!! – на головне і...

Якщо одне мистецтво виявилося головним, хоч це й дико звучить, то, виходить, є мистецтво й не головне, тобто другорядне? Але якщо воно другорядне, то яке ж воно – мистецтво? Це вже ремесло. Така собі підробка.

Ось так на десятиліття було одним вигуком сакрального вождя підвищено одне мистецтво (його вид) і принижено всі інші (театр, література, образотворче мистецтво тощо). Сюди додалася ще й пресловута «партійність мистецтва», що остаточно його доконало. Адже тільки «партійність мистецтва і літератури – ленінська премудрість, – здатна гарантувати справжню свободу творчості» – бідолашне мистецтво!

Одним із найдавніших, як відомо, є мистецтво слова, що з винаходом писемності започаткувало художню літературу, один з найбагатших за духовним змістом і жанровим розмаїттям вид мистецтва, але й він, цей вид, з підвищенням на перше місце кіно (за ленінською класифікацією) опинився на другорядних ролях...

До речі...

Перебиваючись у Швейцарії з хліба на квас – чи то пак, на пиво, – в очікуванні революції в Росії, Ленін любив відвідувати не тільки місцеві пивнички, про що написано чимало, але й салони синематографа, що тоді тільки-но зароджувався. Кому із зарубіжних актрис симпатизував вождь, невідомо. Але, повернувшись у Росію, Ленін встигав паралельно з керівництвом революційним процесом займатися ще багатьма речами. У тім числі й культурою: театрами та кіно. Ленін залюбки дивився фільми одного з перших вітчизняних режисерів Євгенія Бауера, який і відкрив світові зірку російського німого кіно Віру Холодну.

Хто знає, пише далі одне видання, можливо, саме перебуваючи під чарами краси цієї актриси, Ілліч і сказав Луначарському фразу, що на десятиліття стала сакральною: «Найголовнішим з усіх мистецтв для нас є кіно»?

Як зазначає спецлітература (хоча б і УРЕ): «Доступність фільмів широким масам, особливий ефект достовірності екранного зображення, інформативність визначають соціальні функції і значення кіно, яке справляє величезний ідейно-художній вплив на формування поглядів та переконань, естетичних смаків і почуттів, свідомості людей, їх духовної культури. В СРСР та інших соціалістичних країнах кіно відіграє першорядну роль у суспільно-політичному і культурному житті, в справі виховання народу в дусі патріотичного й пролетарського інтернаціоналізму, служить гуманним ідеям людства, справі миру і взаєморозуміння між трудящими всіх країн, активно протистоїть (уже не протистоїть. – В. Ч.) буржуазній ідеології і моралі...» І далі зазначається, що, мовляв, у капіталістичних країнах більшість творів кіно належить до «масової культури» (увы, як кажуть росіяни, у нас уже теж! – В. Ч.) та використовується в інтересах експлуаторських класів (тепер – олігархів. – В. Ч.) як «індустрія розваг», з метою ідеологічної маніпуляції свідомістю мас, відвертання «трудящих від класової боротьби», і т. д., і т. п. у тому ж «марксистсько-ленінському» дусі і стилі.

«Естетичні особливості кіно, – пише далі видання, – багато в чому визначаються можливостями кінотехніки. Рухомість кіноапарата дає змогу вибрати будь-яку точку знімання (ракурс кінознімання), різноманітність оптики, яку застосовують під час знімання, дає можливість передати в кадрі перспективні зміни, поєднання кадрів у монтажі, дає змогу водночас показувати дію у різних місцях, проводити кілька сюжетних ліній, об'єднувати їх (паралельний монтаж), змішувати дію в часі й просторі, вдаючись до зорових і звукових метафор і порівнянь (асоціативний монтаж)... Існує чотири основні види кіно: художнє (ігрове), яке засобами виконавської майстерності втілює твори кінодраматургії; документальне; мультиплікаційне і науково-популярне. Кожний із видів має свої особливості і завдання... У сучасному кіно існують також кінокомедія, вестерн, детектив та інші жанри...»

Кіно, як відомо, виникло в кінці XIX століття (1885, перші фільми французьких винахідників кіно братів О. та Л. Люм'єр).

Це сталося у Парижі у 1895 році. А варто (їй-богу, варто!) згадати, що двома роками раніше механік Одеського університету Й. Тимченко (за участю професора М. Любимова) сконструював кінознімальний та кінопроекційний апарати. А в 1896 році в Харкові А. Федьцький зняв кілька короткометражних картин. На Україні ігрові стрічки з'явилися у 1907 році, а вже з 1909-го випускалися комедії, драми, водевілі з репертуару та у виконанні акторів українських театрів: «Шельменко-денщик», «Москаль-чарівник», «Ніч перед Різдвом» (Харків). Існували невеликі студії у Катеринославі («Художество», 1911, «Родина», 1912), в Одесі («Мірограф», 1912), у Києві («Експрес», 1911, «Тіман і Рейнгарт», 1912, «Світлотінь», 1914 та інші). У 1911 році оператор Д. Сахненко зняв у Катеринославі фільми «Наймичка» і «Наталка Полтавка», в постановці М. Садовського за участю М. Заньковецької та І. Мар'яненка, а також «Любов Андрія» (1912) за «Тарасом Бульбою» Гоголя, «Запорозька Січ» (1914), «Богдан Хмельницький» (1914). У Києві були поставлені фільми «Пан Штукаревич» (1912), «Запорізький скарб» (1913) та ін. Серед видань, які висвітлювали питання кіно в Україні, – щотижневик «Театр и кино», Одеса (1915–1918); газета «Кинематограф», Одеса (1910); «Киевский кинематограф» (1911–1912); «Экран и сцена», Київ (1914) тощо. У ті роки Україна разом із Францією, Німеччиною, США та Росією вносила і свій значний вклад у розвиток колишнього сінематографа, тобто «рухомих фотографій», чи атракціону, як вважалося кіно на час його винаходу. А всесвітньовідомим українське кіно стало у зв'язку з діяльністю Олександра Довженка, творчість якого мала просто-таки величезний вплив на розвиток кіно в цілому. Його «німі» фільми «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929) і особливо прославлена у світі «Земля» (1930) підняли кіно на найвищий – навіть і для сьогодні – рівень і стали класикою світового кинематографа, на якій творчо вчилася багато зарубіжних режисерів, майбутніх геніїв і класиків кіно. (Варто згадати, що в 1920-х роках в Україні плідно працював П. Чардинін («Україя», «Тарас Шевченко»), експериментальними пошуками виразливих засобів позначена творчість І. Кавалерідзе («Злива», «Перекоп»). Значних успіхів досягли тоді режисери Ю. Стабовий, Г. Тасін та інші...

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX століття кіно зробило колосально-гігантський крок уперед – воно стало ЗВУКОВИМ. Епоха німого кіно назавжди відійшла у минуле.

Звукове кіно – таке звичайне для нас сьогоднішніх (утім, сьогодні навіть подумати дико, що кіно може бути якимось іншим, а не звуковим). Звукове кіно – це виробництво і демонстрування кінофільмів, у яких зображення супроводжується звуками, зафіксованими на фонограмі.

Під час створення фільмів вдаються до синхронного озвучення, використовуючи кінознімальні та звукозаписувальні апарати – це, виходить, щонайпростіше.

Синхронність озвучування зумовлюється однаковою швидкістю руху кіноплівки в кінознімальному апараті (переважно 24 кадри на секунду) і носія запису в звукозаписувальному апараті – 456 мм на секунду.

Одночасно запускають кілька фонограм – мову, музику, шуми, – які потім об'єднують на одній фонограмі – теж, виявляється, щонайпростіше.

Кінопроекційним апаратом зображення проеєктується на екран (пучок світла через усю залу з глядачами), водночас відтворюючи фонограму гучномовцями, встановленими за екраном.

З 1895 року, як брати Люм'єр винайшли свій атракціон «рухомі фотографії», і до 1930–1931 років кіно все-таки було великим-великим німим, позбавленим не лише мови, а й навіть якого-небудь банального мукання. (Німий – який не говорить, позбавлений здатності говорити; який виражається без участі мови...)

Добрих 35–36 років кінематограф був «Великим німим»! І так до нього, німого, тоді звикли, що іншого кіно й не уявляли. Ніби так і треба було – щоби кіно було безмовним.

Над створенням звукового кіно працювали американець Едісон (1899), француз Гомон (1901), росіянин Поляков (1900) та інші. Вважається, що звукове кіно було одночасно створено у США, Німеччині. В СРСР першим звуковим фільмом був художній фільм «Путівка в життя» (1931). В Україні першими звуковими фільмами стали документальна стрічка «Симфонія Донбасу» (1931) та художній фільм «Іван» видатного Олександра Довженка (1932).

До 1917 року на території України нараховувалося десь близько 200–250 кінотеатрів. У них демонструвалися як російські, так і зарубіжні кінофільми, що надходили з московських прокатних контор через їхніх представників у Києві, Одесі і Харкові – власне виробництво фільмів в Україні тоді тільки-но зароджувалося. Його спробував налагодити Д. Харитонов, який з частиною своїх співробітників утік з Москви до Одеси, та інші кінопромисловці, їм це вдалося у деяких кіноательє Києва та Одеси.

До 1919 року приватне фільмовиробництво в Україні (без Криму) досягає 15–20 картин щорічно. Але тільки до 1920 року. Коли інтервенти під натиском Червоної армії залишили межі України, як з ними за деяким винятком відступили й кіноділки – ера української приватної кінематографії на тому в Україні й завершилася.

Трохи раніше у Харкові, де тоді перебував радянський уряд, була створена кіносекція театрального комітету Наркомпросу, що згодом реорганізується у Всеукраїнський комітет, а потім у Всеукраїнське фотокіноуправління – ВУФКУ.

Українські кіноорганізації почали зі знімання хроніки, що відображувала на екрані найважливіші політичні, воєнні і господарські події із життя молодої Української республіки. В тім числі і «Вступ до Одеси радянських військ на чолі з Котовським».

Перші ігрові агітфільми починають випускатися в Україні вже у 1919 році. Після того, як 41-ша дивізія звільнила Одесу від інтервентів та реквізувала покинуту Харитоновим недобудовану кінофабрику, на ній налагоджується випуск агітаційних короткометражок: до 1920 року випущено близько тридцяти таких агіток. Власне, це були фільми-плакати, які закликали допомагати фронту та роз'яснювали політику Радянської влади, а також «викривали антинародну суть контрреволюції». Але вперше з'являються і сюжетні фільми, дидактика яких будувалася на драматургічному конфлікті й образах людей.

До 1921 року відбувається повна націоналізація кінотеатрів, прокатних контор, знімальних павільйонів, а також створюється матеріальна база для розгортання державного виробництва повнометражних художніх фільмів – на той час в Україні утвердилась Радянська влада, інтервенти і білогвардійці були повністю вигнані з території республіки. А ще через рік починається і саме виробництво художніх фільмів, спершу в Криму, в Ялті, на колишній кінофабриці Ханжонкова, що перейшла у розпорядження ВУФКУ, а потім в Одесі. Навколо колишнього ательє Ханжонкова починає будуватися кіномістечко з кількома знімальними павільйонами, лабораторіями, підсобними цехами. Пізніше розпочинається виробництво фільмів і в Києві, де будується нова кінофабрика – одна з найбільших у СРСР.

На кінець періоду німого кіно українське кіновиробництво, збільшуючись з року в рік, досягло 20–25 повнометражних художніх фільмів щороку, не рахуючи значної кількості ігрових короткометражок, а також документальних і науково-просвітницьких стрічок. Спочатку в Україні не вистачало своїх кадрів, фільми знімали запрошені з Москви кіноспеціалісти, відомі московські режисери. Зокрема в Криму для розвитку української кінодраматургії багато зробив і Петро Чардинін, вищої кваліфікації режисер-постановник. Він зіграв чималу роль у налагоджуванні українського фільмовиробництва та в навчанні молодих українських кінематографістів. Але й зазнавав тогочасної критики. За «дотримання догодження старим комерційним традиціям», за «орієнтування на смаки міщанської публіки», якій він буцімто «намагався догоджати». І водночас влада мусила крізь зуби визнавати, що «чимало його картин користувалися значним касовим успіхом». Але, мовляв, той успіх досягався «не глибиною ідейного і життєвого рівня змісту і не художніми достоїнствами, а здебільшого «цікавістю інтриги, або грою на нездоровій цікавості», або й «на спекуляціях на популярних темах».

Правда, у П. Чардиніна був і виняток – гарний двосерійний історико-біографічний фільм «Тарас Шевченко» (1926), та ще завдяки участі у ньому видатного українського актора Амвросія Бучми. А тому «фільм із цікавістю дивився пролетарським і селянським глядачем, довго тримався на екранах УРСР та в інших радянських республіках і з успіхом демонструвався на Західній Україні і в численних українських колоніях Європи й Америки».

Але, попри все, були й деякі успіхи окремих робіт Чардиніна. «Створення справді національного українського кіномистецтва вимагало притоку художників, які вирости в Україні і були пов'язані з українським народом». І ось «Комуністична партія України поряд із залученням досвідчених кіноспеціалістів із РРФСР докладає багато зусиль для створення власне своїх національних кадрів. Тоді в українську кінорежисуру приходять досвідчені політпрацівники Червоної армії, театральні режисери, початкуючі письменники і журналісти, в тім числі й скульптор І. Кавалерідзе. Кілька фільмів ставить відомий на той час театральний діяч Лесь Курбас. Для створення художніх фільмів активно залучаються і відомі, і молоді артисти українських театрів. Амвросій Бучма бере участь у створенні вісімнадцяти німих фільмів, виконуючи у них центральні ролі – Тараса Шевченка, Тараса Трясила, Миколи Джері, беруть участь в кінопостановках Ю. Шумський, Н. Крушельницька, у фільмі «Остап Бандура» знялася видатна українська актриса Марія Заньковецька.

Екранізується українська класика (твори І. Нечуя-Левицького, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Сосюри і тогочасна проза), багато знімається фільмів, присвячених подіям недавньої Громадянської війни в Україні. Але, «на жаль, більшість цих фільмів не піднімалися над рівнем поверхових детективів, що відображували революційну боротьбу трудящих як вервечки цікавих пригод».

Але траплялися й значні успіхи, хоча б такі, як фільми «Два дні» (постановка Г. Стабового) та «Ночной извозчик» (Г. Тасіна). Обидва фільми, як вважалося, були близькими за темою «Матері» Зархі-Пудовкіна: прозріння темної, відсталої людини під впливом революції.

З рецензії на фільм «Ночной извозчик»:

«Одеса. Роки Громадянської війни. Місто захоплене білими. У старого – нічного візника Гордія Ярошука (його грає А. Бучма), глибоко аполітичної людини, заарештовують дочку. Як виявляється, вона вела підпільну роботу.

За наказом офіцерів-контррозвідників Ярошуку доводиться везти її разом з конвоїрами в контррозвідку, потім у морг. Біля входу до моргу заарештовану убивають. Вражений старий повний нестямної ненависті до вбивць і до білогвардійців. Через кілька днів йому знову доводиться везти тих таки офіцерів з арештованим товаришем його загиблої дочки, теж приреченим на смерть. І тут розігрується найсильніший епізод фільму. Старий знавісніло поганяє коней, і коляска летить вулицями нічного міста. На крутому повороті арештований вислизає з екіпажа. Офіцери вимагають зупинити коляску. Але Ярошук ще лютіше жене коней,

коляска ще стрімкіше летить асфальтом. Попереду – знамениті одеські сходи. Коляска із шаленою швидкістю котиться вниз сходами і вицент розтворюється. Разом з нею гинуть і нічний візник, і його вороги...»

І далі зазначається, що незважаючи на кількісну більшість фільмовиробництва, українська радянська кінематографія на протязі перших років свого існування була українською лише за територіальною ознакою і частково – за тематикою і матеріалом. Але вона не могла бути українським національним кіномистецтвом по духу і стилю – такі фільми могли зніматися (і знімалися) і в інших союзних республіках, де відбувалася Громадянська війна, а діючі особи могли бути легко замінені персонажами інших національностей.

І тільки з появою в Україні Олександра Довженка, видатного художника і засновника українського кіномистецтва, наші фільми нарешті стали і по духу, і по стилю українськими.

Це ж треба, я – 1936 року народження – ще застав німе кіно, що його ще «крутили» по селах, хоч звукове з'явилося – а отже, й припинилося німе, – років за п'ять до мого народження.

До нас у село Заїчинці, що на славній Полтавщині, у ті роки, невдовзі по закінченню Другої світової, кіно привозили раз чи двічі на місяць круторогими волами (тоді ще навіть воли були!). З автотранспортом у селах у той час було сутужно: якщо мав колгосп машину-другу, це ще й добре. Два кастровані бики, як не вельми поштиво називають волів, бо це ж не окрема порода, неквапливо ремигаючи, флегматичні й ліниві (а втім, куди їм, кастрованим, спішити?) одного дня входили в село, тягнучи воза, на якому сиділи кіномеханік та його помічник, виднілися ящики з проекційним апаратом та коробками зі стрічками кіно, та ще стояв маленький двигунець – на тодішньому сленгу «движок», що, працюючи на бензині, через динамомашину подавав для проекційного апарата необхідний струм – село не було у ті роки електрифікованим...

Воли тягнули воза до клубу – ним правила колишня хата репресованого у 1937 році сільського попа (тоді ж зруйнували в нашому селі й прадавню церкву, де вінчалася і відспівувалося не одне покоління моїх земляків). Перегородки з довгої хати були викинуті, рядами закопали стовпці, а до них прибили нестругані обаполи, що правили за сидіння, де ми з нетерпінням і всідалися в очікуванні кіна... Якщо, звичайно, мали копійчину, щоб купити вхідні квитки...

І доки воли, ремигаючи, пленталися до клубу (вони вже знали до нього дорогу), село облітала звістка: кіно привезли, і увечері «будуть показувати...»

Сьогодні увечері буде КІНО!!!

Увечері мої односельці – і я з ними, – малі й старі, від першокласників до стареньких бабусь, які, позапинавшись барвистими святковими хустками та опираючись на ціпочки, простували до клубу... Кіно дивитися.

А далі процитую кілька абзаців із автобіографічної трилогії «Веселий смуток мій» (Київ, 2007):

«Кіно у ті часи було чи не найбільшою радістю в селі, хоч крутили в основному або старі довоєнні фільми, або здебільшого трофейні, взяті Радянською армією у німців у якості трофея – так завжди писалося в перших кадрах. Траплялися й застарілі, ще німі стрічки – текст писався в кадрі, а герої тільки розкривали рота. Та ще за кадром грала музика. Німі фільми крутили безплатно – влітку на білій стіні крамниці в центрі села, а глядачі сиділи на траві. Але такі дурнишки – хоч і німе кіно, але ж за спасибі! – траплялися рідко. Розваг у селі не було ніяких. Глушина, наче край світу. І коли з'являлося кіно – то було для нас подією з подій! Всі сходилися до клубу, як на свято – першими бігли діти, потім йшли дядьки й тітки, старі й геть малі. Всі вбиралися в краще – хто що мав, жінки запиналися барвистими хустками, лузаючи насіння, натовпами з усіх вуличок сходилися до клубу, тримаючи в пригорщі пожмакані рублі – тодішня стандартна плата. «Кіно приїхало, кіно!» – тільки й чулося в селі... Кіно прибувало десь по обіді,

і ми, діти, крутилися біля хати-сарая, званого клубом, до самого вечора. По-перше, всіляких блискучих штучок у кіномеханіків надивишся, навіть руками потримаєшся за «движок», а по-друге, скільки цікавого наслухаєшся від бувалих у бувальцях кіномеханіків! Ми любили у них бути напихваті – щось їм подати, води принести, по черзі крутили ручку «движка», щоб його завести, перекручували після останнього сеансу в попередньому селі стрічки, і таким щасливчикам дозволялося без білета дивитися кіно. А ще розклеювали в селі афіші. Без білетів пускали й тих, хто приносив у клуб рядна – вікна завішувати. Але рядна приносили ті, хто близько клубу жив – це було їхнім привілеєм, який вони вперто оберігали. Але завішували вікна так хитро, щоб у кожному вікні неодмінно залишалася одна чи й дві крихітні щілинки – через них, товплячись біля вікон, дивилися кіно – хоча що там можна було побачити! – безбілетники».

Коли ми всідалися в клубі (у колишній попівській хаті) – ті, кому пощастило вдома роздобути рубля, – то з нетерпінням чекали початку, як найбільшого дива. Ми ще не знали, яке буде кіно – «нормальне» (себто звукове) чи німе. Якщо німе, в пільмі клубу в один голос чувся мало не розпачливий зойк: «Німе-е-е...» Але швидко про те й забували – фільм, хоч і німий, теж хутко брав нас у полон, в обійми своїх чарів... Тільки чути було, як по той бік стрекоче-гуде «движок». Скільки фільм мав частин – від десяти й бувало (якщо кіно «довге») до п'ятнадцяти, – стільки й було антрактів, коли в клубі спалахувало світло і механіки перемінляли бобіни зі стрічками, – одну виймали з проекційного апарата – він був один, а другу навзаємін ставили, знову гасили світло і далі крутили кіно, і ми знову поринали у його чари. І так разів десять-п'ятнадцять чи й більше на протязі демонстрації фільму! Але ми до тих антрактів звикли і вважали, що так і має бути...

А одного разу, пригадую, – не знаю, з якої нагоди, – в село заскочила вантажна автівка – т. з. «полуторка» (себто півторатонка) і привезла кіно за спасибі...

Машина зупинилася на вигоні, відкрили у неї задній борт, а там на столику стояв проекційний апарат, а нижче – «движок». Як добре стемніло – десь після десяти, коли вже густі сутінки накрили село і на небі висипали зорі, – з «полуторки» прямо на стіну ближньої до вигону хати й пустили кіно.

Ми, глядачі – діти й дорослі, – повсідалися поперед машини на траві, й почалося дійство. За давністю літ не пригадую, як кіно називалося і про що саме воно було. Та, власне, то був не один якийсь фільм, а кінозбірник кількох короткометражок. Всі вони були давні-давні, стрічки вже стерлися від того, що їх крутили роками, але зображення ще якимось можна було дивитися. До всього ж, фільми були німими. Ми аж розчарувалися, що кіно німе, але... Як відомо, дарованому коневі у зуби не дивляться. Хоч і німе кіно, але ж привезли його нам дивитися за спасибі. Ми сиділи на траві, на моріжку, а хто й посеред вулиці, де проїжджа частина, а позад нас на машині з опущеним заднім бортом торохтів «движок», а з проекційного апарата у темінь бив промінь яскравого світла, несучи прямо на глуху стіну сільської хати німе кіно.

Було темно, на початку дванадцятої ночі, над селом висіли яскраві зорі, широкою рікою простирався срібний Чумацький Шлях, десь гавкали собаки, а на стіні хати безгучно йшло німе кіно, і ми були ним захоплені. За відсутністю «кращого кіна». З того збірника німих кінофільмів ми бачили якесь невідоме нам, селянам, «городське життя». Герої були, певно, панамі, бо так гарно зодягнені і вирішували вони свої справи у квартирах, що були схожі на палаци.

Запала в пам'ять лише одна короткометражка. До пишно вбраної дами з високою зачіскою зайшов якийсь чоловік і, розкриваючи рота, щось гаряче їй говорив, у чомусь її переконуючи (на екрані з'явився напис: «О, милая, я люблю вас!...»), потім він опутився перед дамою на коліно, бив себе в груди рукою і все казав їй, як він її кохає – про це ми здогадувалися. І тут до кімнати вбіг ще один чоловік – як швидко виявиться, «муж» тієї дами... Ах, ах!.. (На екрані з'явився напис: «Какой пассаж!»)

Він і накинувся на даму... (На екрані вигулькнув напис: «Изменница! Змея коварная!.. Я тебе верил, а ты... ты...») Та «змея коварная» у відчаї заламувала руки і про щось клялася своєму чоловікові. Мабуть, у вірності... А той, схопивши якогось дрюка, кинувся на коханця своєї дружини (на екрані напис: «Смерть тебе!.. Смерть!!!»). Він бігав за коханцем, а той бігав чомусь по колу і все крушив своїм дрюком у тій квартирі, аж черепки летіли!.. А дама – «змея коварная» – заламувала руки і щось кричала в істериці...

Ми на траві потішалися, реготали, дивлячись на ту метушню на стіні сільської хати...

Потім закрутилася якась друга кінострічка, ще темніша й добре пошкрябана. І на екрані з'явилася гарна-гарна молода жінка, з очима, що від них не можна було одірватися.

Вчителька, яка сиділа збоку мене на ослоні (його завбачливо винесли з хати для такої категорії глядачів), раптом сплеснула руками й вигукнула (навіть згадавши Бога, що було рідкістю для вчителів):

– Боже!.. Та це ж... Це ж Віра Холодна! Сама Віра Холодна, королева екрана!..

Так я малим сільським хлопцем вперше почув це ім'я – Віра Холодна.

Не пригадую про що була стрічка, потемніла і напівстерта, але та загадкова, якась бен-тежно-хвилююча і таємнича жінка, гарна-гарна, з печальними очима, наче заворожила нас, і від її чарів я довго не міг звільнитися... (А втім, і не хотів звільнитися.) Вона навіть снилася мені... Звідтоді й назавжди закарбувалася вона у моїй тоді ще дитячій пам'яті... Я пізніше при нагоді питатиму у вчителів, а хто така Віра Холодна, але так нічого конкретного не дізнаюся. Хіба що кілька слів про те, що колись була (розповідь звучала як казка) у дореволюційному кінематографі така знаменита кіноактриса, загадкова і таємнича Віра Холодна, що так рано загинула (розповідали, що загинула) в якійсь незнаній мені Одесі... Двадцять з чимось літ тому...

Вродливішої, незвичайнішої і загадково-таємничішої жінки, як та, котру я побачив у німій стрічці на стіні сільської хати, і яка звалася Вірою Холодною, я більше у своєму житті не зустрічав – ні в кіно, ні в реальному житті. Та й не міг іншу таку зустріти, коли вона – Віра Холодна – одна-єдина у світі білому. (Хоча в принципі, кожна жінка – якщо вона справжня жінка! – має бути єдиною у світі білому і, звичайно ж, твоєю. «Ми, жінки, за своєю суттю все ж янголи. Просто коли нам обламують крила, нам доводиться літати на мітлі», – запише якимось в Інтернет-щоденнику одна вельми популярна і вельми успішна російська модель Руслана К., яка у 21 рік свого молодого життя зненацька накладе на себе руки в Нью-Йорку і добровільно піде в інший світ на гребені свого успіху та фінансових статків. Потім її друзі скажуть: «Вона повірила, що, будучи янголом, водночас може літати і на мітлі, тільки в потрібний час її під рукою не виявилось...» Але це вже інша тема.)

Більше я Віри Холодної не бачив, – на екрані, звичайно. Та й хіба тільки я? Хто із нині сущих знає-пам'ятає Віру Холодну, коли ніхто із нині сущих не бачив її на екрані у давніх красивих мелодрамах німого кіно, яке сьогодні здається анахронізмом...

Та й уціліло лише п'ять коротеньких стрічок з її участю – із більш як півсотні фільмів, у яких вона знімалася. Хто їх сьогодні може побачити (чи бачить) – хіба що лише спеціалісти, історики кіно.

А ось легенда про Віру Холодну, загадкову, таємничо-незбагненну, та її дивні очі, вроду її незвичайну, і сьогодні жива.

І завтра-позавтра житиме.

Та ще з матеріальних свідчень її існування у цьому світі залишилось лише декілька десятків метрів затертої плівки...

Але правда й те, що на них спливають, як із небуття, як з іншого світу, для нас недосяжного, «чарівливі очі Віри Холодної», що всіх, хто у них хоч раз загляне, проймають до глибини душі...

Частина друга

Під зорями Аргентини?...

Та ні ж бо – «полтавська галушка»

Полтава! —
Одне тільки слово, красиве й ласкаве,
А душу бентежить до дна.
Полтава, Полтава! —
І мова Наталки, проста й величава,
І сміх «Енеїди» луна.

Полтава, Полтава...
Чи ж то дивина,
Що їдучи знов по розлуці до неї,
Полтавець Полтаву в купе вихваляв!

Хвалив свої парки і світлі алеї,
Замріяну Ворсклу між верб та отав,
А надто – окрасу Полтави всієї:
Дівчат чорнобрових, справжнісіньких пав!
Полтава, Полтава...

Ці рядки належать українському поетові Анатолію Косматенку. Так сталося, що в мене подвійне земляцтво: за місцем народження я полтавець (був ним і завжди залишуся!), а за проживанням ще й придніпровець, бо сорок років мого життя минуло в Дніпропетровську.

На Полтавщині – шістнадцять. Тож земляки мої і там, і там. І при слові «Полтавщина» у мене щемно тепліє біля серця, і справді, як написав поет, Полтава душу бентежить до дна. Бо це земля юності моєї ранньої, земля моїх батьків, дідів, прадідів, земля моїх пращурів – козаків і селян, край роду мого, а це – навічно...

Це дещо розлога цитата з автобіографічного роману автора цих рядків «Веселий смуток мій» (Київ, 2007).

Отож, я полтавець. І так мені гарно, що з Вірою Холодною ми ще й земляки по краю, у якому обоє народилися, – милій моєму серцю Полтавщині, і зростали там само. Правда, кінозірка лише два роки, а я – шістнадцять, але ж кількістю років такі речі не вимірюються, і любов до рідного краю від того, багато ти чи мало у ньому прожив, – не стає більшою чи меншою. Вона просто є. Любов.

А втім, не буду – про себе. Та ще в романі про Віру Холодну. Бо ще молодий та ранній критик звинуватить мене в нескромності... Хоча чому б зайвий раз і не згадати себе, улюбленого? Та ще вкупі з великим.

А як серйозно, то мова у нас зараз має піти про Полтаву, про ту Полтаву – єдину у світі білому! – у якій народилася, зростала маленькою наша Віра...

Отож – про неї, про Полтаву, про мою землячку...

У серпні 1915 року, отримавши через Олександра Вертинського листа, що чоловік її, прапорщик 5-ї Західної армії, важко поранений під Варшавою і перебуває в госпіталі чи не в

критичному стані, Віра Василівна відразу ж почала збиратися в дорогу – на фронт. До коханого чоловіка.

Близькі застерігали: подорож неблизька і небезпечна. До всього ситуація на фронті швидко змінюється, російські війська терплять поразку за поразкою і відступають, відступають...

Поповзли чутки навіть про здачу Києва і відведення військ за Дніпро, тож легко буде в дорозі опинитися на зайнятій ворогом території й потрапити в полон. Та й госпіталі змінюють свої місця розташування – сьогодні тут, а завтра, як фронт рушить – бозна-де. Але Віра стояла на своєму.

– Я дружина офіцера. До всього ж ще, сподіваюсь, і патріотка. Володі тяжко, і я мушу бути біля нього. Сестра Володі, моя зовиця, працює сестрою милосердя на фронті, а я хіба гірша?

Взяла відпустку в Ханжонкова на цілий місяць (Ханжонков довго не хотів давати їй – зйомки, – але Холодна наполягла) і спішно виїхала на фронт. У газетах писатимуть, що її «владно покликав обов'язок патріотки, дружини руського офіцера-героя».

– При чому тут... красиві слова? Я їду до свого чоловіка, – обурювалася Віра Василівна, бо не терпіла пишномовності.

Було, як за Блоком, чомусь подумалось їй, коли поїзд залишив Москву:

Вагоны шли привычной линией,
Подрагивали и скрипели:
Молчали желтые и синие;
В зеленых плакали и пели...

Вагони пасажирських поїздів в імперії були різних кольорів (аби пасажери, як ті цвіркуни, знали свої припічки) – жовті та сині – для властей імущих та для превосходительств і заможних, а зелені – для решти підданих імперії.

Просто і зрозуміло: пасажери жовтих та синіх вагонів ніколи не їздили – не по чину, – в зелених, а пасажери зелених – у жовтих та синіх. Так зберігалася в імперії «рівність».

Все за тим же прислів'ям: знай, цвіркуне, свій припічок!

Віра Холодна їхала відповідно до свого статусу – в синьому: фіранки на вікнах, м'які килимові доріжки, все блищить і сяє, вишколені провідники типу «Чего изволите?...», тиша, хоча й мертва, але якась державно-урочиста, майже Божа...

Пасажирів – хоч вагон і заповнений, – не видно й не чути. Лише якісь високоповажні тіні, м'які, скрадливі кроки, тихий напівшепіт, неспішні, сановиті поклони, і всі зникають за дверима купе. Кричи – ні до кого не докричишся, благай – ніхто й не вигляне...

Попутники всі всуціль можливі-вельможні, респектабельні, з дорогими валізами з крокодилячої шкіри, що їх несли слуги, моноклі, золоті ланцюжки від годинників на солідних черевах...

Метушилися й галасували, товклися й мордувалися – за поетом «плакали й співали» – лише в зелених...

А в жовтих та синіх – тиша така, що здавалось, і самого руху поїзда не чути, навіть стукоту коліс об рейки...

Віру Василівну провела у вагон вірна Глаша – дебела, вища на голову за всіх на пероні, вона владно й велично йшла попереду своєї господині, несучи валізу та прокладаючи їй дорогу: йшла поважно-владно, боком розпихаючи метушню на пероні і голосом околоточного наглядача покрикувала:

– Ану, граждане, з дороги! Кому кажу – осаді! Ану, проходи, бо я тебе зараз... Матінка рідна не впізнає! Не бачиш, кого веду? На війну їдемо, щоб її трясця взяла!..

І всі перед нею сахалися, утворюючи прохід.

Коли у вагоні влаштувала свою господиню, ще запропонувала:

– Піду зараз та скажу, щоб усі це купе обминали. Їде, мовляв, дуже важна особа. Та ще й заразна на якусь фекцію (інфекцію) – щоб навшипиньках мимо купе проходили.

– Ти що, Гла-ашко? Яка... поважна особа? Та ще й заразна?

– Так надійніше, пані. Ніхто не буде тебе турбувати. А що заразна, то це той... для надійності. Не буду ж я всім казати: граждане, у цім вагоні, значить, їде сама Віра Холодна.

– Тссс, – озирнулася Віра Василівна. – Не згадуй мого імені. Ще набіжать сюди усілякі любителі.

– Набіжать, Віро Василівно, їй-бо – набіжать. Аби подивитися на Віру Холодну – як на диво яке. А коли б сказала, що заразна їде – мимо дверей цих як на крильцях пролітатимуть...

Глашка, звичайно ж, мала рацію. Стовпотворіння буде, як дізнаються, що в цьому купе цього вагона їде Віра Холодна.

А тому Холодна їхала майже інкогніто.

Остерігалась, бо навчена вже була остерігатися.

Досить пасажирам дізнатися, що в такому-то вагоні такого купе їде Віра Холодна – сама Віра Холодна! – як у той вагон до того купе почнеться таке паломництво пасажирів, які у своєму захопленні наче здоровий глузд втраять, що мало не покажеться. Невідомо, чи й сам вагон уціліє. А чого вже їй за довгу дорогу доведеться зазнати!.. Тому, знаючи це і остерігаючись повсякчасної любові до неї, їхала під вигаданим прізвищем.

Аби хто не впізнав бува (а її всяк упізнає, бо ж немає таких, які б не бачили фільмів «з участю Віри Холодної»), наділа широкополий капелюх, що своїми крисами затінював їй обличчя, очі сховала за широкими затемненими окулярами – сама в них погано бачила, наче в сутінках, але терпіла. Хай! Зате її ніхто не впізнає і не зарепетує на всю горлянку:

– Бра-атці!... Да це ж... Віра Холодна!!!

І понесеться з краю в край оглашення:

– Віра Холодна!!!

– Віра Холодна!!!

– Віра-а...

Йшла пероном позад Глашки і потім проходом вагона, опустивши голову – боялась глянути на зустрічних, аби її бува не впізнали – дожилося!.. Ворогу своєму не побажає такої популярності та слави, коли з-за них стільки доводиться терпіти, а саме життя перетворюється на якесь переслідування...

Закупила все купе, тож їхала сама, інакше попутники замучать своїми роздивляннями, запитаннями – поїздка тоді перетвориться на тортури.

Як зайшла в купе, веліла Глашці повертатися додому, служниця пішла, вона зачинила двері і лише тоді полегшено перевела подих: проскочила! Непоміченою! Але широкополого капелюха і затемнені окуляри й у купе не знімала, хоч там була сама. А раптом її упізнає провідник та розтеревенить: «Панове, панове! У нашому купе їде сама Віра Холодна!»

Але й за зачиненими дверима була насторожі, здригалася від малого стукоту чи ходи по той бік дверей (особливо коли кроки під дверима завмирили, тоді вся зіщулювалась, як перепілка, яка вгледіла в небі яструба): а раптом то вже шанувальники беруть її в облогу? Як то не раз траплялося, як виходила на вулицю чи деінде з'являлася. У госпіталь заздалегідь відправила телеграму про свій приїзд на ім'я головлікаря, але з поміткою: «Передати пораненому прапорщику Холодному», підписавши її з обережності не своїм прізвищем чи бодай ім'ям, а – «твоя галушечка».

І все. Ніякого – крім якоїсь там «галушечки» – підпису. А хто така «галушечка», Володя знає. Іншим же того знати не треба. (А втім, наївна, забула, що шила у мішку не втаїш.) Все

одно завтра вийдуть газети з повідомленням, що «за даними конфіденційних джерел Віру Холодну обов'язок патріотки і дружини руського офіцера-героя владно покликав на фронт».

– При чому тут... почуття патріотизму? Я приїхала до свого чоловіка, – вкотре обурюватиметься вона. – Маю ж я врешті-решт право на своє особисте життя?

Як виявилося – не мала...

Перед поїздкою її просвітили: ситуація із залізничним транспортом в імперії залишає бажати кращого. І це при тому, що загальна довжина залізниць вже тоді сягала майже сімдесяти тисяч кілометрів.

Страхали: на початку війни транспортна ситуація склалася не на користь Росії. «До нашого західного кордону, – розповідали їй, – підходить 13 ліній залізниць, із яких двоколіїних було тільки п'ять. Тоді як Німеччина, Австрія, Румунія мали 32 залізничні лінії, прокладені до російської території, із яких 14 були двоколіїними.

Руські залізниці могли підвезти до західних кордонів 211 поїздів на добу, а дороги противника – 530. Правда, напередодні війни було складено план заходів по розвитку залізничної мережі, але з-за нестачі фінансів, а також з-за воєнних дій він так і не був виконаний.

Це їй розказували і застерігали, щоб не їхала – принаймні в бік фронту, який сьогодні тут, а завтра там. Дивись, ще й обжене поїзд, у якому вона вночі трястиметься, тож на ранок може опинитися у німецькому полоні.

Але вона про те не думала – не на фронт вона їхала, а до Володі.

До Володі, до Володі, стукотіли колеса.

Коли відхилила на вікні фіранку, бачила, як десь далеко в чорній смоляній пітьмі ночі спалахували блискавки – чи то грози там бушували, чи фронт шаленів. Іноді їй вчувалися навіть вибухи, і тоді здавалося, що вона вже «вїхала у війну»...

Лежала на м'якій лаві купе, намагалася читати, але так і не змогла зосередитись. Думки обганяли поїзд і вже були в незнайомому їй госпіталі, біля нього, коханого... Як він там, Володя її рідний? Як, напевне, він зрадив, коли йому принесли телеграму, що до нього їде «галушечка»...

Похитуючись в такт руху поїзда, згадувала, згадувала – а що ще лишається в дорозі, та ще вночі, під стукіт коліс, під спалахи на далеких темних обрїях – Господи, хоч би то була гроза, а не фронт!

Дорога довга, ніч теж довга, вона знала, що не засне, а щоб легше було трястися вночі без сну, згадувала, згадувала...

Посміхалася сама до себе, коли згадувала... – «галушка»...

Авжеж, у всьому світові білому лише одна матінка її колись – як вони ще жили в Полтаві – так називала – гай-гай, коли ж то було?

Та чи й було взагалі, а чи то їй мариться-привиджується...

Полтава...

«...внизу на блакитному тлі – золота піраміда і згорнута у кільце змія, яка тримає у пащі свій хвіст – символ вічності...»

Стривай, стривай, що це їй приверзлося? Яка золота піраміда, яка змія, згорнувшись у кільце, тримає у пащі свій хвіст?

Згадала... Аж усміхнулась, як згадала. Да це ж – старий герб Полтави. Він був тоді, як вона ще була полтавкою. Такою собі новітньою Наталкою Полтавкою, тільки двох років од роду...

«...внизу на блакитному тлі – золота піраміда і згорнута у кільце змія, яка тримає у пащі свій хвіст – символ вічності...»

Полтава... Як музикально звучить – хоч пісню співай: Полтава, Полтава...

І вона, похитуючись на лаві в купе, все наспівувала й наспівувала про себе (душа бажала тієї пісні): Полтава, Полтава, Полтава...

«...Всупереч легендам, загадкова Віра Холодна, – писатимуть вже в наші дні, – не була ні іспанкою, ні єврейкою, ні циганкою...» Бог із вами! Цього ще не вистачало.

«Деякі шанувальники, які зітхають за предметом свого поклоніння й обожнення, померли б на місці, дізнавшись, що їхній кумир народився не під «зоряним небом Аргентини», а в Малоросії, і що за казковий апетит мати звала дочку «полтавською галушкою»...

Бач, яка правда. Дехто був і справді певний, що таке диво може з'явитися лише «під зоряним небом» якої-небудь екзотичної Аргентини. Хоча чим вони кращі за наші українські зорі? За наш, приміром, Чумацький Шлях? У якій Аргентині, що від нас десь там чи не на краю світу (знаходиться в Південній Америці та на острові Вогненна Земля, теж край світу), такі зоряні ночі, як в Україні?

І в Полтаві, де тільки Чумацький Шлях, світло-туманна смуга повна зоряного блиску, чого вартий!

У якій Аргентині, бодай і славній піснями, є такі пісні, як в українця Михайла Старицького:

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна,
Ясно, хоч голки збирай!
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Справді, в якій Аргентині є такі пісні?

А воно, те диво, назване пізніше «королевою екрана», з'явилося під зорями Малоросії – чи ти ба! Це ж треба! Та й батько в цього дива не якийсь там лицар, не якийсь там аргентинський гаучо, який з гітарою виконує рангеру, чи тамтешній менестрель, а всього лише... малорос.

На тодішньому сленгу так «по-братньому» величали українців – малі, мовляв, роси, всього лише якісь там...

Оскільки ж мати у цього дива була росіянкою (а національність дітей у змішаних шлюбах визначають здебільшого по національності матері), то й стане вона – народжена в Україні і від українця – за національністю руською. Та й виросте і коротке своє життя проведе в Москві. Тільки рання її смерть чекатиме там, де вона народилася – в Україні.

Жив-був у Полтаві Василь Левченко. Поїхав він до Москви, столиці тодішньої імперії, на навчання, до Московського університету (словесне відділення), вдало його закінчив, здобувши фах учителя-словесника. У Москві йому тоді здорово поталанило – він познайомився з вихованкою Олександро-Маріїнського інституту шляхетних дівочь, де навчалися юні дворянки і дочки заможних з 6 до 18 років, Катериною Слепцовой.

Як водиться, між молодими чи не з першого погляду спалахнуло кохання, про яке кажуть: єдине і на все життя.

Після закінчення навчання молоді побралися.

Весілля було скромним, швидше походило на недільний обід з родичами. Молодий, Василь Левченко, випивши бокал шампанського (це вже після традиційних вигуків «гірко»), взяв гітару і, перебуваючи, звичайно ж, на сьомому небі, заспівав... Голос у нього виявився хоч і не сильним, але гарним, а ось пісні виявилися хоч і симпатичними, проте на його рідній мові, якої весільчани, звісно ж, не знали, а тому хоч і намагалися молодому підспівувати, та з того нічого не вийшло – московська рідня молодій не знала «малоросійського мови»... Тільки теща розчулена сказала, позиркуючи на зятя: «Хахол ти наш дарагой...»

Оскільки ж молодий чудово володів російською мовою і нічим від росіян мовби не відрізнявся, то на його національність за столом більше уваги не звернули – свій парень, сказали...

Вони дуже кохали одне одного – про це і через століття пишуть.

Молоде подружжя, не бажаючи ні від кого залежати, перебралося на батьківщину глави сімейства в Полтаву, де життя здавалося ситнішим – вочевидь, так воно й було, і де Василь Левченко влаштувався вчителем до міської гімназії...

Полтаві на Ворсклі тоді – 1893-го – минав 719 рік (якщо брати першу згадку про неї в літописі, хоч насправді вона значно і значно старша своїх офіційних літ).

Крім нещасливої для України Полтавської битви 1709 року, коли переміг біснுவатий Петро, Полтава мала багато славних сторінок, особливо коли вона в роках 1648 – 1775-х була центром Полтавського козацького полку (взагалі терміни – полтавець і козак – нероздільні). На час народження Віри Полтава була не лише центром губернії (1893), а й значним осередком культури, освіти, мистецтва, літератури. І навіть – на початку XVIII століття – у навколишніх селах було 38 млинів, у жителів самої Полтави налічувалося 4980 бджолиних сімей – жили тоді полтавці з медом! Зі своїм медом!

У 1797 році у Полтаві була збудована приватна Полтавська лікарня І. Тишевського, 1802-го відкрита перша казенна лікарня. У губернському центрі на той час виступали відомі актори, там зароджувався український професійний театр, для якого І. Котляревський написав «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника», а ще ж виступали численні кріпацькі оркестри та хорові капели. Діяли «парубоцькі громади», репертуар яких складали українські народні пісні. З Полтави запрошували до Петербурга хлопчиків-альтів та дискантів. (З цією метою до міста приїздив М. Глінка.)

Вже на початку XIX століття у місті були відкриті Полтавське повітове училище, Перша чоловіча гімназія, Полтавський інститут шляхетних дівчат, Полтавське духовне училище, Полтавська школа садівництва, Полтавський кадетський корпус і навіть Полтавська школа краснописців (каліграфів), відкрита з ініціативи міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея. Зі згаданих навчальних закладів вийшло чимало вчених, діячів культури: український письменник І. Котляревський, уродженець Полтави російський поет М. Гнедич, український письменник В. П. Гоголь-Яновський, російський письменник І. Мартинов, академіки Остроградський, Мокрицький, поет-байкар Л. Глібов, письменник Стеблів-Камінський, вчений і громадський діяч М. Драгоманов, український письменник і театральний діяч М. Старицький, скульптор Л. Позен, російський художник і генерал М. Ярошенко, фізик М. Пальчиков, у Полтавському повітовому училищі навчався М. Гоголь, там працювали викладачами Л. Боровиковський і Г. Бодянський і багато інших діячів.

Кількість мешканців на час народження Віри Левченко в Полтаві сягала 54 тисячі. У місті діяли чотири ярмарки – Іллінський, Миколаївський, Воздвиженський, Всеїднівський. У 1870 році почала діяти залізниця Харків – Миколаїв, яка з'єднувала Полтаву з Москвою, і вже почалися перші організовані страйки залізничників.

Тоді ж у Полтаві діяли гімназії – державні, приватні, чоловічі і жіночі. Вони поділялися на класичні, реальні, військові, учительські, комерційні. Здебільшого 7-класні (8-й клас – педагогічний). На першому плані були класичні мови – латинська і грецька. Викладалися також Закон Божий, російська, французька і німецька мови (але не українська – в Україні!!!), математика, фізика, історія, географія, малювання, співи, гімнастика, військова справа. (У жіночих гімназіях – рукоділля, танці.) Гімназії мали навчальні кабінети, бібліотеки, природно-історичні, географічні і фізичні кабінети.

Перша чоловіча гімназія була відкрита 1808 року, жіноча – Маріїнська у 1860-му (на 1916 рік на Полтавщині діяли 34 гімназії, у самій Полтаві – вісім).

Тож коли випускник Московського університету, корінний полтавець Василь Андрійович Левченко з молодого дружиною потягом Москва – Полтава прибув на батьківщину, місце викладача в гімназії йому одразу ж знайшлося.

5 серпня – коли ночі були зоряні-зоряні, і справді у Полтаві, як співатиметься у пісні Миколи Старицького, ночі «ясні, хоч голки збирай», а дні сонячні, світлі, 1893 року у Левченків – Василя і Катерини – народилася первісточка, яку назвали Вірою, гарненьке немовлятко, дівчатко повненьке, міцненьке. (Про таких немовлят в Україні казали: як крем'яшок.)

Батько Василь був неймовірно радий.

Як була теж неймовірно рада і молода мати Катерина.

Вони дуже кохали одне одного, а обоє разом і свою крихітну, дещо, правда, опецькувату донечку. Василь Левченко крім гімназії більше ніде не бував. Відчитає своє і бігом додому. До коханої дружини, до коханої донечки.

Жили дружно, але... Ні, не сказати, що бідно, проте – скромно.

Скромно, але щасливо.

Зайвих коштів не було. Учительського жалування, що його отримував Василь Андрійович, працюючи викладачем Полтавської гімназії, не вистачало постійно. Доводилось давати приватні уроки. Але й це крихти. Тож навіть тримали студентів-столовників – так звали тих, хто харчується в кого-небудь за окрему плату.

З підробітком лише якось зводили кінці з кінцями. Але, попри все, жили дружно, в злагоді. Дочка зростала, оточена любов'ю.

Коли б на той час жив та був Микола Свидюк, і коли заспівав би він свою знамениту «Доня моя, донечка», то разом з ним співав би – голос він мав добрий! – і Василь Левченко:

Моє сонце, моє небо, моя доня,
Моя радість, моя втіха,
моя доля.
Зустрічають тата крильця-ручєнята,
Зорі-очєнята, очєнята-зорі.
І немає на землі ні біди, ні горя.
Дівчина-перлинка,
Золота краплинка,
Весняна росинка,
Літнє моє сонечко,
Доня моя, донечка...

Співав би цю пісню від душі і в радощах Василь Левченко, коли б пісня була на той час. І був би певний, що ця пісня створена про його доню-донечку Вірєсю та про нього, найщасливішого в світі батька...

І що з того, що в дитинстві дівчатко-курчатко Левченків вважали не від світу сього – воно могло годинами дивитися в люстерко і розмовляти само з собою. Але на ті дивацтва маленького дівчатка не звертали уваги.

Вважається, що ні батько, ні мати не відзначалися якоюсь особливою вродою – були люди як люди. А ось донечка їхня змалечку викликала до себе увагу – завдяки своїй зовнішності. Темні кучерики, великі, злегка сумовито-печальні сірі очі, ніжний овал гарненького личка... (А втім, всі дітки народжуються міцними й гарненькими – особливо для їхніх батьків.)

Змалку Вірунька відзначалася добрим апетитом, була повненькою й пишненькою, тож матінка ласкаво називала її «полтавською галушкою».

Ох ті знамениті полтавські галушки!

Трудно знайти полтавця (справжнього полтавця!), що тоді, що тепер, який би не любив галушок.

Знамениті полтавські галушки! Можна про них і пісні співати, і оди складати і... І панегірики в першу чергу – так їх любили полтавці. І пісень-балад-панегіриків – вони цілком заслуговували. Недарма ж полтавців жартома називали галушниками!

Та й що б, здавалося, таке – галушки? Різані або рвані шматочки прісного тіста, зварені на воді або на молоці. Це була улюблена їжа полтавців – їх наколювали на шпичаки, а юшку сьорбали ложкою. Повненькі, пухкенькі, вони йшли за милу душу. Очевидно, й донечка Левченків була змалечку повненька, пухкенька, біленька, як здоба, що її мати-росіянка і звала на місцевий лад галушкою.

– Галушечка ж ти моя, – гуцикала і обцілювала донечку.

Та й любили Левченки галушки – в Полтаві ж бо жили!

Повніла й гарнішала Вірунька Левченко на полтавських галушках і любила їх – гам-гам (так просила). Мати її, корінна росіянка, опинившись з чоловіком у Полтаві, і сама призвичаїлась до української кухні взагалі, і до галушок зокрема.

Ось так і жили в Полтаві Левченки – Катерина, Василь і маленька Віруся.

Жили – не тужили, в любові та злагоді, в тихій зеленій Полтаві на березі світлоплинної в кучерявих вербах Ворскли, до якої часто влітку ходили на прогулянку.

– Ворскла! – захоплено (на батьківщині він всім захоплювався) вигукував Василь Андрійович. – Або ще – Ворскло! Давньоруська Ворскло! Найчарівніша річка України, в літописах згадується ще за 1105 рік!

На мілководді чи між кучерявими вербами задумливо ходили довгоногі і довгодзьобі лелеки. Загледівши їх, Вірунька завмирала – захоплена і вражена. Оченята її ставали аж круглими від подиву – як дивилась на лелек.

– Назва Ворскла походить, вочевидь, від тюркських слів ворсь – білий і кул – вода. Себто Ворскла – це Біла вода.

Вона в річці й справді здавалася білою.

– Ворскла – біла вода! – підстрибувала Віруся і ляскала в долоньки.

На те ляскання лелеки неквапливо повертали голови, здивовано дивилися на мале дівчатко і знову завмирали, певно, думаючи свої віковічні думи.

– У Ворсклу впадає теж гарна річечка Лтава, або – Олтава, – не вгавав батько. – От від неї й виникла назва міста – Полтава.

Тапер лелеки повернули голови на батьків голос, і здавалось, що слухали його уважно.

– Лелеки мудрі, – казав батько з повагою. – Вони знають мову людей. Жаль, що ми їхньої мови не знаємо...

– Ну й вигадник ти, Васильку, – сміялася мама, і батькові було гарно від того, що мама назвала його так по-українському – Васильком.

Батько захоплено біг до кручі (він усім захоплювався, особливо світом, який їх оточував) і повертався з квіточками, що їх прозивали васильками.

– Як і тата! – вигукувала Віруня.

Васильки були пахучі, аж у голові од них приємно чманіло.

А батько, як вони сиділи під вербами, тихенько наспівував:

Ой піду я до млина,
До дірявого,
Чи не найду Василя
Кучерявого.

Ой піду я до млина,
До дрантивного,
Чи не найду Василя

Чорнобривого...

Того року, як народилася Віра, помер український поет Володимир Александров, автор популярної пісні про гарбуза. Василь Андрійович, повертаючись з гімназії, ледь переступивши поріг, весело декламував:

Ходив гарбуз по городу,
Питаючи свого роду:
«Ой, чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?»

Вірунька – це вже як підросла й навчилася ходити, – дріботіла навстріч батькові, весело вигукуючи:

– І живі, і здорові – всі родичі гарбузові!

(Те, що дочка маленькою знала кілька слів українською і вживала їх, дуже тішило батька, який у рідній Полтаві відводив душу, охоче спілкуючись з одноплемінниками рідною мовою.)

А ще Василь Левченко любив приймати гостей, і гості у них ніколи не переводилися. Особливо на Свят-вечір, коли готували дванадцять страв.

А ще батько любив поїсти всмак. І матінка теж любила, а вже від них і Вірунька отримала свій добрий апетит.

Їжа в українців споконвіку поділялася на щоденну і святкову. У щоденній переважали хліб, пиріжки, книші, варені страви з борошна – вареники, затірка, локшина, лемішка, галушки та ін., – а також каші – гречана, ячмінна, пшоняна.

Господинею за столом була картопля (Катерина полюбляла деруни), капуста і особливо – борщ. Знаменитий український борщ, що його так любили всі Левченки. Не цуралися і сала, ковбас та особливо кендюха, різну смаженину готували.

До святкових страв варили холодець, готували м'ясну печеню.

Головними святами були Свят-вечір, Різдво, Новий рік, Хрещення. На Свят-вечір готували сім, дев'ять чи дванадцять страв. Обов'язковими була кутя, узвар із сушених фруктів.

– Як їмо на Свят-вечір, – казав бувало батько, – так і проживемо увесь рік...

Вірунька стрибала і лякала в долоньки:

– Свят-вечір!.. Свят-вечір!!!

Вечір той сприймала за ласкавого дідуся з білою бородою, схожого на Миколая-угодника. З батьком декламувала рядки з «Енеїди» Котляревського про страви українські:

Тут їли різні потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок;

Свинячу голову до хріну
І локшину на перемену,
Потім з підливою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу,
Із квасом медовий шулик.

І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,

Горілку просту і калганку,
Кутивсь для духу яловець...

Росло материні і батькове сонечко тихою, мрійливою дитиною – здебільшого її й чути не було. Гралася з ляльками, що їх батько частенько приносив додому. А граючись у кутку, гомоніла з ними, як із живими істотами (а втім, вони були для неї живими, тільки й того, що не вміли розмовляти) – всі ляльки були, звичайно ж, її донечками-янголятками, а вона була їм мамою.

Товариство ляльок – то був її світ, у який вона нікого стороннього не пускала, світ, у якому тільки вона була господинею і повелительною, на кшталт королеви з казкового королівства.

Змалечку Віруся були невгамовною цокотухою-щебетухою (мама ласкаво називала її цокотушечкою), її дзвінкий тоненький голосок із срібними переливами не вмовкав і на мить – зранку й до вечора, зранку й до вечора... Бо зранку й до вечора вона була зайнята своїми, тільки їй відомими і для неї важливими справами, тож ніколи не сиділа, а все, як казала її нянька, «товклася». («І в кого воно таке вдалося? Швидко й непосидуче – як вогонь на сухій соломі!.. А балакуче, як старе!.. І за день його не перебалакаєш!...»)

Як не гомоніла, то наспівувала, як не наспівувала, то гомоніла, але ніколи не мовчала – з усіма, хто її оточував (чи з тим, що її оточувало) перемовлялась. З людьми (мати, батько, нянька, сусіди), з хатніми речами... Підходила до столу – розмовляла зі столом, сідала на стілець, обзивалася перед тим до стільця як до живої істоти; умивалася – з водою, набравши її в жменьку, розмовляла, утиралася рушничком, з рушничком гомоніла, до рушничка цокотіла...

У двір вибігала – віталася з кожною квіткою чи билинкою, з сонцем і навіть з вітром. Не могла мимо пройти будь-якої речі, аби не забалакати до неї, не поцікавитись, як вона... І прислухалася, що вони їй у відповідь говорять. (Була певна, що речі не лише говорять, а й навіть чула їхню мову.) Не кажучи вже про хатнього кота, найбільшого її співбесідника, чи собаку в дворі, курей... З ластівками щебетала наче б по-їхньому, по-ластів'ячому, з горобчиками по-гороб'ячому, із сороками сорокою мовою стрекотіла...

А найбільше любила говорити зі своїми іграшками і, особливо, з ляльками – їх вона ставила вище за всіх у тому світі, що її оточував, і в якому минали дні її маленького життя...

А коли на мить задумувалась – починала співати. Навіть не знаючи пісень, співала – про все, що бачила навколо себе – отаке було дівчатко.

Як би склалася її подальша доля – залишися вона в Полтаві – невідомо. Тож і гадати не будемо. Умовний спосіб тут не годиться.

Хоча зрозуміло: виросла б «полтавська галушечка» в Полтаві та поступила б учитися до Полтавської жіночої гімназії. Можливо б, і до тієї, у якій викладав її батько, і тоді б її звали вчителькою донькою.

Так би воно, очевидно, й було б, якби... У Полтаві виростало багато гарних дівчаток і вже панянок. А втім, у Полтаві (як і в Україні взагалі, що тоді називалася якоюсь там Мало-росією, що, мовляв, ще не доросла до Великої Росії) багато зростало чорнобрових і чорнооких та карооких дівчаток і русявих теж – із синіми-синіми оченятами. І всі вони були гожі. Виросла б серед них і донька викладача Полтавської гімназії Василя Левченка та його дружини, яку на той час по-вулишному прозивали москалькою. Або – московкою, адже вона була не просто з Росії, а з Москви, а Росія довгий час серед українців йменувалася Московією, Московщиною. Термін «кацап» («кацапочка») – зневажлива назва росіян, тоді хоч і був у ходу, але все ж не ніс у собі щось образливе. Кацапами називали росіян за їхню національно-етнічну приналежність (як росіяни називали – на жаль, і досі вперто називають українців хохлами). Але Вірину матір звали москалькою, і сама Віруня якийсь час походила в москалечках... Хохлушкою її ще називатимуть і в Москві – коли у неї (на перших порах московського життя) іноді прохо-

плюватимуться українські слівця. Але не ображалася. Горда була, що вона – хохлушка. Хоч іноді й уточнювала:

– Я – полтавка! Бо з Полтави. Але мене там звали москалькою.

Чи виросла б із неї нова Наталка Полтавка – не будемо навіть гадати.

Та й скільки вона там устигла прожити в Полтаві, на батьківщині свого батька – всього два роки-годошки із тих 26, що їх відпустить їй немилосердно скупа доля.

У 1895-му, коли їй виповнилося два роки, з Москви прилетіла сумна звістка: помер її дідусь по матері. Овдовіла бабуса – мати її матері – так пояснили Вірусі, – яку звали Катерина Володимирівна, просила... Не те слово: благала ледь чи не слізно! – дочку та зятя з онукою переїхати до неї в Москву на постійне проживання.

«Не гоже мені самій у пустих хоробах жити-нидіти і смерті своєї дождатися, – писала. – Як захворію – води нікому буде подати. А з вами та з онукою – душа радуватиметься. Та й легше нам буде гуртом жити – і вам, і мені, і родичі наші всі тут, у Москві-матінці, коли буде потреба – не відмовлять, допоможуть гуртом і поставимо вас, молодих, на ноги...»

І був у тому свій резон – Василь Андрійович звільнився з посади викладача Полтавської гімназії, сподіваючись таку ж роботу знайти і в Москві (він викладав словесність), і Левченки заходилися збиратися. Почалася звична при підготовці до переїзду метушня.

– Ах, Москва, Москва! – сплескуючи в долоні, ледь не підстрибувала Катерина Сергіївна, і голос її дзвенів молодо, по-дівочому. – Збувається моя мрія – я знову буду жити в Москві!

Для маленької Вірусі саме слово «Москва» ще нічого не говорило, але і її захопила майже святкова метушня збирання в дорогу, і вона теж вигукувала: «Ах, Москва, Москва!..»

Василь Андрійович, пакуючи речі, лише зітхав – стати на заваді переїздові до Москви не міг (та й сенсу в тому не було), але й причин для радощів він особисто в переїздові не бачив. А зітхав, бо шкода було залишати рідну Полтаву, де ще вчора-позавчора гадав і віку доживати. А воно бач як повернулося!

І лише Катерина Сергіївна – і її можна було зрозуміти, корінна ж бо москвичка, – раділа, як пустотлива дівчина.

– До Москви-матінки їдемо, додому їдемо, – карі очі її збуджено сяяли, і вона поривалася щось там співати.

– Ти – додому, – погоджувався чоловік. – А я? – і зітхав.

– І ти поїдеш додому, адже Москва з часом стане і твоїм домом, і твоєю новою батьківщиною – ось побачиш!

– Для мене вона буде чужиною.

– Таке сказав! Хто з хохлів не мріє перебраться до державної Москви? А ти... За якоюсь там Полтавою ладен чи не плакати.

– Не за якоюсь, а за рідною. Я тут народився.

Але дружина вже не слухала. Збираючись, щось жваве наспівувала, або, ставши в позу, натхненно декламувала Пушкіна:

Но вот уж близко. Перед ними
Уж белокаменной Москвы,
Как жар, крестами золотыми
Горят старинные главы.

Ах, братцы! как я был доволен,
Когда церквей и колоколен,
Садов, чертогов полукруг
Открылся предо мною вдруг!

Как часто в горестной разлуке,
В моей блуждающей судьбе,
Москва, я думал о тебе!
Москва... как много в этом звуке
Для сердца русского слилось!
Как много в нем отозвалось!

Серед тієї метушні Василь Андрійович час від часу заспокоював себе, що, мовляв, їдуть вони до першопрестольної ненадовго (наприклад, помре теща, щось і зміниться), але сам тому не дуже вірив. Як час покаже, поїдуть вони до білокам'яної назавжди.

Але до кінця свого життя, що мине у Москві (а його в нього попереду буде не так і багато), Василь Андрійович Левченко не забуде батьківщину, любов його серцю Полтаву. І часто його, як журавля по весні у вирій, тягнутиме до рідного міста.

– Хоч би одним оком глянути, – бувало зітхатиме, – яка вона нині... моя Полтава...

– Звичайне губернське місто, яких в імперії добра сотня, – казатиме дружина і дивуватиметься: – Та й що в ній, Полтаві, таке... що ти так побиваєшся за нею?

– Е-е, не кажи. Як тобі дорога твоя Москва, так мені – моя Полтава.

– Так то ж Москва, а не якась там, даруй, Полтава.

– Навіть кулик, і той своє болото хвалить. А Полтава – це таке місто, таке...

– Яке це – таке?

– Найкраще у світі. Принаймні для мене, полтавця. Коли б не ти, Катю-Катерино моя, кинув би я твою владичну Москву і подався б до своєї тихої Полтави на замріяній Лтаві.

– О!.. А я при чому, Васю?

– А при тому, Катю-Катеринко... Кохаю я тебе. Не можу без тебе. – Катерина шарілася і в ту мить ставала гарною. – Тобі в Москві любо жити, бо це ж батьківщина твоя, ти тут народилася і виросла, а мені – в Полтаві. Бо я там народився і виріс – що ж тут довго кумекати? Але без тебе мені життя – не життя. Ти у Москві, то і я мушу жити у Москві – аби лишень біля тебе, аби з тобою, Катю-Катеринко... А коли б не ти – пішки б подався до своєї Полтави!

– Так ось ти який, Василечку...

Після отого ніжного «Василечку», мовленого, як йому здавалося, аж з українським акцентом, Василеві Левченку і в Москві ставало любо жити. Бо з коханою. А з нею, кажуть бувалі, і в курені рай. Тим більше, у них у Москві був цілком пристойний «курінь» – Катеринині родичі допомогли його придбати й облаштувати, спасибі їм! А без коханої не те що Москва, а й навіть Полтава йому нелюбою буде. Катерина сміялась.

– То давай, Василечку, твою Полтаву та перетягнемо у мою Москву – тоді й тобі тут гарно буде.

– Якщо вже перетягувати, – починав Василь Андрійович, закохано дивлячись на дружину, – то, може, Москву перетягнемо в мою Полтаву?

– Е-е, такого не може бути. Це навіть вашому Мазепі... Свою історію, сподіваюсь, ти пам'ятаєш? Так ось, навіть гетьману Мазепі не вдалося свого часу і за допомогою шведів відірвати Полтаву, чи пак Україну, від Москви. Тож змирися, любий, не Москва буде у твоїй Полтаві, а навпаки, Полтава – у моїй Москві.

– Невже твоїй Москві мало свого, що й мою Полтаву забрала?

– Мало – не мало, а ми... Ми – руські, ми такі. Нам усе... мало. І все буде наше. І не сподівайся: те, що ми беремо, ми не повертаємо. Ще предки наші казали: «Що Москвою взято, те свято...»

Катерина була істинною русачкою, навіть ратувала, аби Росія швидше йшла воювати якісь там Дарданелли – здалися вони їй, – і приєднувала їх до своїх немірних володінь... Але він її кохав. І цим усе було сказано.

І сприймав її таку, якою вона була й іншої йому не треба. Та й до всього ж вона його теж кохала і, як самі росіяни кажуть, душі у ньому не чула...

– Годі, годі, – поспішно казав, – з політикою. Давай краще... кохатися. Люблю кохатися – кращого у світі людей, по-моєму, немає. І не буде ніколи. А буде любов, буде і все інше...

Пригортав дружину до грудей і почувався щасливим-щасливим.

– За одну Вірусеньку, що ти мені подарувала, я буду тобі до гробу вдячний!.. А Москва... Де будеш ти, там буду й я. Ти у Москві, то й мені випадає бути в Москві. Тільки Полтаву я все одно забути не можу.

– А ти й не забувай, Василечку...

Так вони й жили у Москві – в любові та злагоді.

А все чому? Та ось чому...

І кожна корова знаходить свою хвіртку...

На правах вставної новели

...Досі мене тягне... подивитися на хутір з жіночим йменням Руда.

І де ж це, де ж це у світі білому, в яких палестинах той хутір Руда, що до нього так тягне чоловіка – навіть на схилі віку? Напевне ж у тому хуторі було йому колись любо (пригадуєте, так співав ще батько Махно: любо, братці, любо жити...)

А втім, у фразі зроблена невеличка купюра – там іще згадуються Прилуки. І повністю вона так звучить: «Досі мене тягне в Прилуки подивитися на хутір Руда...»

А Прилуки – місто обласного підпорядкування Чернігівської області, райцентр на річці Удай (басейн Дніпра), Україна...

– Всього лише... Україна? – вигукнув майже розчаровано один із тих, кому я розповів якось цей випадок, історію цю.

Ось вона.

Так-так, дитячі спогади у нього, москвича за народженням, народним артистом Росії, пов'язані з Україною – його бабуся мешкала в Прилуках. А тому літа його дитячі – і до Другої світової, і невдовзі по ній, минали то в Прилуках, то на хуторі Руда, то в селі Варва – все там само, на Чернігівщині...

І що тут, здавалось, такого – що дитячі літа його минули у бабусі на Чернігівщині, то в Прилуках, то на хуторі Руда, то в селі Варва, а дивись же – не забув...

Розмінявши дев'ятий десяток літ, все ще архіпопулярний не лише на своїй батьківщині, а й на просторах колишнього СРСР («Мене масово упізнають, я той, хто надокучив», – зізнається він не без іронії), московський артист з коротким і дещо не руським, і звичайно ж, не українським, але все ще гучним прізвиськом, у ранзі живої легенди, найбільше любить згадувати Україну, Прилуки, свою бабусю, до якої він через Бахмач щоліта охоче їздив поїздом – сімдесят або більше років тому.

Гай-гай!..

– Журавлі, білі хатки з солом'яними стріхами, глиняна долівка з домотканими постілками-доріжками, а ще ікони і... Як їх? (вжив слово з його мови – «полотенця», йому підказали: рушники). Так, так, – усміхнувся він, пригадуючи, аж засвітився тихою радістю: – Рушники... Знамениті українські рушники, що їх сама бабуся й вишивала... А на них – ружі, червоні півні співають... Квіти, якась фантастика, і добрі ледь усміхнені леви, виконані у староруському стилі... Маленькі віконця, через які до мене приходив великий і таємничий світ... А ще піч, теж розмальована квітами, на якій я в негоду – особливо восени, – любив спати на теплій черені... Лавки... Най-найсмачніші борщі з часником...

І далі розказуватиме в тому ж таки інтерв'ю:

«Тоді життя було нелегким, щоб не сказати – тяжким. Після війни. У 1946–1948 роках, коли в безправних селах обкладали податками кожне деревце – вишеньку, яблуньку, перепишували у кого одне поросля, у кого їх аж двоє... Смалити кабана при забої – ні-ні. Суворо забо-ронялося. Шкуру треба було здати в «Заготсировину», а яке ж – самі знаєте – сало без шкурки? Та ще для українців! Колгоспники жили без паспортів – як кріпаки. Отримували на трудовень копійки...»

Але з якою радістю він згадує тодішнє життя в Україні – бідній, замученій податками! Тож і зізнається, як про заповітну, але вже нездійсненну мрію свою:

– Досі мене тягне в Прилуки, подивитися на хутір Руда – якщо він ще вцілів, на село Варва, якщо воно теж уціліло!.. (Він вже не виходить зі своєї московської квартири – ноги не тримають.)

– Хіба забудеш ті дивні жіночі лиця, що їх я там зустрічав – та й не тільки лиця... Досі мені сниться... І в снах моїх – коли я поринаю в сон хоч на часинку, – бачу своє українське дитинство: теплі південні ночі, садки, що потопають у зелені (а як вони по весні квітнуть, як!), коні, яблука, кукурудза, корови, яких гонять додому з пастівника, і кожна сама знаходить свою хвіртку... Люблю Україну! До того ж моє коріння там – звідти і мати моя, і батько...

Чи кожен з нас – хоч через одного-другого... надцятого! – українців, – чомусь із сумом подумалось мені, як слухав його, – здатен отак просто і щасливо-усміхнено та щемко водночас сказати замріяно: люблю Україну?!

Живучи в Україні, ми її мовби й не помічаємо. Сприймаємо, як щось дане, те, що само собою розуміється. Просто як край, у якому нам випало жити. Як якусь адміністративну територію.

Один мій знайомий якось, пригадую, вражено розказував:

– Уявляєш? Мені приснилося, що я... Що я живу... в Україні!

– Уявляю, – відповів я механічно, хоч нічого в ту мить і не втямив...

– Віщий сон!..

– Гм... Чому – віщий? Що було... такого, коли ти проснувся?

– А те... Виявилось це, коли я проснувся...

– Що – виявилось?

– А те, що я й справді живу... Уявляєш, справді живу в Україні – це мені моя половина повідала, як я проснувся... Ось чому кажу: віщий сон! В Україні, виявляється, я живу. В Україні!

Що я повідаю вам у світлі цього, як кажуть, факту з віщим сном? Моєму знайомому ще й повезло – хоч уві сні йому приснилося, що він живе не де-небудь, а в Україні. Інші все життя у ній живуть, запитай їх, у якій вони країні живуть, то й не згадають одразу...

– Ну... воппе, в Кийові...

Такі ми... українці. До нас хіба що у снах і доходить... Але щось не дуже нас тягне подивитися на той хутір. Пригадуєте: «Журавлі, білі хатки з солом'яними дахами, глиняна долівка з домотканими доріжками, рушники...»

А на них червоні півні піють...

Дивні лиця чорнооких, чорнобрових українок, теплі південні ночі, садки, що потопають у зелені...

І корови, які повертаються у село надвечір, і кожна з яких знаходить свою хвіртку і заходить у свій двір...

І треба ж так збігтися, що саме того року, як Левченки переїхали до Москви, в далекому від Полтави Парижі відбулася прем'єра того дива, що згодом буде названо на французький лад – синематографом і який розпочне нову еру – еру кіно.

Жив-був у Парижі в 1864–1948 роках дехто (хтось, такий собі, один якийсь, *рос.*: некто) на прізвище Люм'єр Луї Жан, якого згодом буде названо французьким ученим, винахідником кінематографа (членом французької Академії наук він стане у 1919 році).

Після закінчення промислової школи працював Луї Жан на фабриці фотоматеріалів свого батька.

У 1895 році він разом з братом Огюстом (Огюст Люм'єр виконував в основному роль організатора і менеджера, а Луї більше займався технічною стороною кінематографа та винахідництва) розробив конструкцію апарата кінематографа – для знімання, проєкціювання

«рухомих фотографій». Перша демонстрація кінопрограми, знятої на цьому апараті, відбулася у Парижі в березні 1895 року в підвалі «Гран-кафе» на бульварі Капуцинів. На перших сеансах брати Люм'єр демонстрували сценки, в основному зняті на натурі: «Вихід робітників з фабрики братів Люм'єр», «Прибуття поїзда на вокзал Ля-Сіота», «Сніданок маляти», «Вилонлення червоних рибок», «Вольтижування», постановочний комедійний сюжет «Политий поливальник» та інші.

У 1896 році брати здійснили світове турне зі своїм винаходом, відвідають Лондон, Нью-Йорк, Бомбей...

З того дня «рухомі фотографії» стали популярні, почалися регулярні сеанси «кінематографа» братів Люм'єр – сеанси йшли під акомпанемент піаніно або саксофона, з текстом під фотографіями.

За порівняно короткий час Луї Люм'єр зніме з братом і виготує тисячі короткометражних фільмів, навчить операторів і розішле їх по всьому світу знімати. З їхньої «легкої руки» слово «кінематограф» стане означати новий вид видовиська.

(У Росії «рухомі фотографії» побачать у 1896 році – спершу в Петербурзі, потім у Москві та в інших містах.)

Створюючи свої фільми, брати Люм'єр придумали багато прийомів кінозйомки. Наприклад, метод, використаний братами при зйомці проїзду по каналу у Венеції на гондолі, нині називається тревелінгом.

Платна демонстрація кінопрограми братів Люм'єр відбулася 28 грудня в Парижі. Було продано 35 білетів вартістю в один франк, але потім до братів – винахідників синематографа – почнуть вишикуватися довгезелні черги.

«Рухомі картини розважають увесь світ. Це краще, що ми можемо робити. І ми пишаємось цим», – скажуть брати про свій винахід.

Дивно, але брати Люм'єр не передбачали тріумфального майбутнього свого дітища і вважали кінематограф лише «живою фотографією» – атракціоном, що здатний привабити багато глядачів і приносити значний прибуток. Але швидко стало явно: французи відкрили шлях новому виду мистецтва – по суті брати Люм'єр започаткували документальне кіно. Знімаючи на плівку короткі (тривалістю 40–50 секунд) репортажі з буднів життя міста і своєї родини, вони не інсценували події, а тільки фіксували їх з допомогою кінознімального апарата. Тому фільми братів Люм'єр створювали без сценаріїв, без декорацій, без участі акторів, просто знімали, що бачили в натурі.

Але був і виняток – знаменитий короткий кетч «Политий поливальник». Хлопчик-підліток наступає на шланг за спиною у садівника, і той у результаті цього несподівано обливає себе водою. Сцена була знята на натурі, а в якості виконавців виступали приятелі. Природність екранного образу, відсутність якого б то не було втручання творців фільму в реальний хід подій, що знімалися на плівку – характерна особливість кінематографа Люм'єр.

Невибагливі «рухомі картини» заворожували глядачів. Виявилось, що зображення може змінювати свій масштаб (план), на відміну, наприклад, від театрального спектаклю, представляючи світ і людину як у цілому, так і окремими деталями (крупні плани обличчя, рук, речей, що буквально заворожували перших глядачів). Класичний приклад – ролик «Прибуття поїзда на станцію Ля Сіота».

Крапка, що пульсує в глибині екрана, стрімко розростається до розмірів локомотива, який невідворотно насувається на глядачів, котрі впадали в паніку в очікуванні катастрофи. І полегшено зітхали, коли поїзд зупинявся – природно, в межах екрана.

На пероні з'являвся залізничник і біг відкривати двері вагона, з якого виходили пасажери і, наближуючись до кінокамери, «втрачали» в кадрі половину своєї фігури. Інші перехожі навпаки, спершу виникали на екрані частково, а потім, відходячи від об'єктива, здобували цілісність. Брати Люм'єр установлювали свою камеру непорушно і фіксували все, що потрапляло в

об'єктив. Зміна масштабу зображення відбувалася стихійно, в основному за рахунок саморуху реальності, наближення і віддалення об'єктів.

Їхні фільми були дуже короткими – 15–18 метрів, і склалися з одного монтажного кадру.

У 1898 році Люм'єр організував серійний випуск кіноапаратів, виробництво кіноплівки і знімання фільмів (пізніше проводитиме дослід в галузі об'ємного і кольорового кіно). Так зародилося те, «важнейшее из всех искусств», як назве кіно пролетарський вождь. (Кіно – від *грецьк.* κίνηω – рухаю. Кінематографія – мистецтво, яке продукує рухомі зображення на плівці і створює відчуття реальної дійсності.)

У 1946 році Луї передасть французькій синематиці 1800 стрічок, знятих разом із братом.

У 1898 році він зніме свій останній фільм «Пристрасті Ісусові», і брати повернуться до промислового виробництва кіно– і фототоварів на своїй фабриці в Ліоні.

Уже в 1913-му брати виготовлятимуть по 6000 фотопластинок на день, щонайменше 30 років користуватимуться великою популярністю – аж до появи нових матеріалів, які лежать в основі сучасного кольорового фото.

У 1948 році Луї Жан Люм'єр помре в місті Бандоль. (У Франції нині створена премія імені Люм'єра, що присуджується за документальне кіно.)

...Зайняті клопotaми з переїздом до Москви, Левченки тоді на появу в Парижі якихось там «рухомих фотографій» не звернули уваги. Черговий атракціон по викачуванню грошей у наївних! Та й атракціонів уже було-було... А що його названо якимось там кінематографом – чи не все одно.

Не могли й уві сні подумати, що минуть роки і саме їхня первісточка Віруся, «полтавська галушка», стане королевою того кінематографа, що його винайшли кмітливі брати Люм'єр і який спершу назвуть «Великим німим»...

Частина друга-2

І прийшло двадцяте сторіччя

І було наказано «учинять стрельбу из пушек или из ружей, пускать ракеты, по ночам зажигать огни из хвороста или соломы»

...На стиках рейок стукотять колеса, вагон похитується, щось скрипить та й скрипить у нічній тиші, наче хтось скаржиться на долю свою...

За вікном, коли виглядала, – на далекому обрії в півній ночі, куди мчав поїзд, все щось спалахувало червоно й загрозливо – чи то гроза в тих краях шаліла, чи то навстріч котилася війна...

Віра Холодна їхала назустріч фронту, а їй у ту ніч здавалося, коли згадувала своє полтавське дитинство, що вона, маленька Вірусенька, тоді ще «галушечка» двох рочків, разом з мамою і татом, якого вже немає у цьому світі, і меншими сестричками, яких тоді ще не було, поїздом Полтава – Москва спішить до бабусі у загадкову Москву, де її чекає звичайно ж, нове і, звичайно ж, незнане їй життя, де вона має стати якоюсь там королевою – власне, якогось – теж їй незнамого екрана...

Стукотять колеса, брязкають буферні тарілки, м'яко похитувався привілейований («панський»!) вагон, але все ще десь щось скрипить і зітхає, наче скаржиться на долю свою невдатливу, лиху, а там, попереду, куди на всіх парах мчить поїзд із зеленими вагонами, у яких плакали й співали, із жовтими та синіми, у яких німувала благодать, мчать назустріч далекій, яскраво– чи загрозливо-червоній заграві в твулок – обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння між двома вулицями) у Москві й нині чотири: Великий, Малий, Середній та Нижній. І всі вони виникли на території колишніх Кисловських слобід.

Як свідчать історики, «кислошники», котрі професійно квасили та солили овочі, ягоди, готували кислі напої, квас, щі, – для государевого двору – селилися при Опричному дворі Івана ІV Грозного. У XVII столітті там виникли дві Кисловські слободи – двірська і патріарша.

Оскільки продукція «кислошників» надходила до царських та патріарших столів, то за ними у ті часи здійснювався особливий нагляд.

Цареві слуги, прикажчики наглядали, аби «вином и табаком не торговали и корчмы и никакого воровства не чинили, и приезжих и пришлых всяких чинов людей несродичей к себе во дворы никого не принимали, из дворов своих на улицу в Кисловке всякого помету не метали, а кто будет нарушать эти правила и таких людей винопродавцов, имая с вином и питухов, и корчемников, и воровских людей, приводит вверх в Приказ Мастерской палаты», що відала постачанням харчів для царського двору...

Всі Кисловські провулки після 1917 року були перейменовані, але починаючи з 1994-го їм усім повернули історичні їхні назви. Там досі збереглися старовинні будинки, зведені починаючи з 1806, 1817–1820 років і пізніше, тож архітектурний їхній вигляд старовинний.

Край той був у всі часи тихим, патріархальним, де час ніби зупинився, і це в Кисловській провулці вносило свій шарм.

У біографії Віри Холодної зберігся непевний рядок: «Родина Левченків поселилася в Москві в районі тихих Кисловських провулків (як уже зазначалося, їх було чотири), але в якому саме – встановити досі не вдалося».

...Отож в одному з будинків, розташованих в одному з Кисловських провулків, і минуло дитинство майбутньої «королеви екрана».

До десяти років дівчинка, як за тодішнім звичаєм, вчилася дома. За її виховання взялася бабуса Катерина Володимирівна.

Бабуса була сувора, вимоглива і наполеглива.

Віра старалася, рано навчилася читати і читала добре, швидко і все запам'ятовувала, була слухняною, бабуса радувалась успіхам онуки в читанні. Сама підбирала, що їй читати – в основному, «благопристойні» книги. Їх і давала онуці на сон грядущий. А Віра потай читала книги про морські пригоди, про піратів чи розбійників – бабуса й на дух не переносила такого читива, вважаючи його не літературою, а так... бозна-чим. А онука тайкома те читиво ковтала – особливо про корсарів. І взагалі, про мужніх моряків (морем вона тоді – ще не бачивши його в очі – просто марила), про різних розбійників та шукачів пригод, яким і море було по коліна...

А загалом росла тихою, слухняною дитиною, а що воно вечорами читає у своїй спальні, бабуса довгий час і не здогадувалася.

Сімейне життя Левченків поступово налагоджувалося в Москві. Допомогали родичі, вони прискіпливо опікувалися Левченками, тож благоустрій родини поступово облаштовувався. В їхньому будинку почали приймати гостей, влаштовували вечори, на яких, за модою тих років, грали в шаради та «живі картинки»: кілька учасників розігрували сценки, а глядачі мали вгадувати – слово чи літературний твір. Або й сюжет відомого роману.

Віруся охоче брала участь у розігруванні «живих картин», а ще часто співала. Особливо разом з батьком – в обох голоси виявилися просто чудові. А коли гостей не було, Віра любила розігрувати «живі картини» зі своїми ляльками. Їм вона любила переказувати прочитані книги.

Дитиною вона мала, правда, деякі дивацтва. Так, наприклад, могла годинами розмовляти сама з собою або зі своїми ляльками, шила їм платтячка з різних шматочків, придумувала моделі, що вражали скромністю та елегантністю. А ще любила все живе: собак, кішок, коней, метеликів, а ось миші, які час од часу з'являлися в їхньому домі, приводячи бабусю в святий гнів, коли вона проклинала ті створіння, не тільки її не лякали, а навпаки, викликали в неї бурхливе захоплення.

Взагалі, тендітна, з великими гарними очима, Віруся у родині була улюбленицею, і її вважали аж надто тихою та покірною, хоча була готова до самопожертви, чутливою і доброю. Але сестри Надя та Соня трохи побоювались її і вважали старшу Вірусю не від світу цього. Надя часто казала Соні (роблячи при цьому страшні очі): «Дивися, Віра знову розмовляє сама з собою!» А якось менші сестрички підслухали, як їхня старша сестра із захопленням і драматизмом, бурхливо жестикулюючи, переказує лялькам різні історії про морські пригоди, якими вона зачитувалася з шести років...

Зрештою, Вірусі виповнилося, як вона дещо аж лякаючись, казатиме: «Аж сім років».

І станеться те року 1900-го...

За поділом на вікові періоди життя людини – перше дитинство в 4–7 років. Друге дитинство (за все тим же поділом на вікові періоди життя людини) почнеться з 8 років і триватиме до одинадцяти-дванадцяти, а вже тоді піде підлітковий вік.

А поки що Вірусі Левченко, московській «хохлушці», виповнилося 7 годочків – як почався новий, 1900-й рік, а з ним і незнане – нове, двадцятье сторіччя, у якому їй і випаде жити.

Ось тільки цікаво: яким воно буде, двадцятье століття і їхнє життя у ньому? Але хто про те наперед з упевненістю скаже? Все ж Левченки були певні – житимуть вони добре, і попереду їх чекають лише роки щастя – інакше й бути не може. У батьків воно буде сімейним, а ось яким воно буде у Віри Левченко, того ще ніхто не міг сказати...

Зміна століть завжди породжує стійкі надії на краще (не кажучи вже про зміну тисячоліть). Така вже природа людини – при будь-якій переміні очікувати лише кращого. Навіть

при зміні доби – новий день неодмінно принесе щось нове, хоч це здебільшого й не відбувається. Хіба що нові клопоти. Та й не кожному поколінню за його життя випадає зміна століть.

Але ж якщо випаде воно – зміна століть – які надії людство покладає на цю зміну!

Вірусі Левченко з приходом нового XX століття виповнилося сім годочків – вік, по досягненню якого в СРСР, що теж буде створений у цьому ж столітті і стане однією з найбільших його подій – створення нової червоної імперії більшовиків, про яких тоді, у 1900 році, ніхто до пуття нічого й не чув, але ж він виникне, гігантський СРСР на одній шостій земного суходолу, – так ось по досягненню семирічного віку юні громадяни СРСР будуть зобов'язані йти до школи – теж подія з подій у їхньому житті.

За старого режиму, що діяв на той час, малі піддані Російської імперії мали право ще три роки залишатися вдома – там і проходили початкове навчання, і лише по досягненню десятирічного віку йшли до гімназій.

Отож, року 1900-го розпочалося нове, XX століття – воно вмістить у собі більше подій, аніж кілька попередніх сторіч, разом узятих. Будуть великі відкриття і творчі досягнення – з одного боку, – і великі війни та злочини проти людства – з другого.

Попереду у XX столітті будуть винайдені групи крові, дактилоскопія, конвеєр Форда, синтетичний каучук, інсулін, відкрито гробницю Тутанхамона, почнеться ера пасажирської авіації, перша публічна демонстрація телебачення... А ще – відкриття пеніциліну, нейтрино, дейтерію і важкої води, перший запис на магнітофонну стрічку, народження турбореактивної авіації, «Манхеттенський проект» (атомна бомба), відкриття подвійної спіралі ДНК, запуск перших штучних супутників Землі, створення мобільного телефону, інтегральних мікросхем, винахід лазера; відбудеться перший політ людини в космос і вихід її у відкритий космос, перша пересадка серця, висадка людини на Місяць, народження Інтернету, перемога над віспою, створення теорії відносності Ейнштейна і відкриття Південного полюса Землі, початок світової епідемії СНІДу, перше клонування тварин, відкриття стоволових клітин...

А ще у XX столітті відбудуться: перша російська революція; Перша світова війна; Жовтневий переворот у Росії; утворення гіганта під абревіатурою СРСР, що згодом американським президентом буде прозваний «імперією зла»; смерть Леніна; прихід Гітлера до влади; громадянська війна в Іспанії (зрозуміло, що й в СРСР); сталінські репресії; Голокост; Друга світова війна – битва за Москву, блокада Ленінграда, Сталінградська битва, Тегеранська конференція, Ялтинська конференція, Нюрнберзький процес; створення НАТО і «холодна війна»; Варшавський договір; XX з'їзд КПРС; створення спільного ринку; Карибська криза; «перестройка» в СРСР; аварія на Чорнобильській АЕС; розпад СРСР; створення незалежних суверенних держав на його просторах, у тім числі й незалежної України, і багато-багато інших подій і винаходів.

А поки що XX століття тільки-но прийшло на простори Російської імперії, якій мало виповнитися 179 років (офіційно проголошена у 1721 році). До її зникнення і з'яви нового поняття «Радянська Росія» (дивно, але чомусь досі немає такого поняття, як «Сенатська Америка») залишилося якихось 17 років, і росіяни (самоназва «русские») опиняться у новому державно-політичному утворенні під абревіатурою РРФСР...

Коли XX століття переступало кордони Російської імперії, а заодно й поріг квартири московського викладача Василя Левченка, його первісточці Вірусі, «полтавській галушечці», виповнилося лише сім годочків, і з усіх вражаючих відкриттів та подій XX століття було винайдено лише синемаграф-кінемаграф, якому на той час було всього лише якихось п'ять років, і королевою якого – всього лише через 15 років, – стане вона, Віра Левченко, у заміжжі Холодна. А поки що Віруня навчалася вдома, у своєї бабусі, і до гімназії мадам Перепьолкіної їй залишалося ще три роки...

І прийшов до Левченків у Кисловські провулки, як і у всю Москву, а за нею і Російську імперію Новий, 1900 рік – з пухнастим білим снігом за вікном, пахощами ялинкової хвої,

сыйвом різнобарвних іграшок та різних сухозліток, з незмінними феєрверками, дарунками, сподіванками на краще і легким сумом, який з'являвся, коли проводили старий рік, рік, що назавжди відходив.

До X століття Новий рік на Русі починався у дні, близькі до весняного рівнодення. А коли Давня Русь прийняла християнство (988–989), з'явилися візантійське літочислення і юліанський календар. Рік поділили на 12 місяців і дали їм назви, пов'язані з явищами природи, а початком нового літочислення аж до кінця XIV століття вважали 1 березня. Того ж століття Новий рік на Русі почали відзначати за церковним календарем і майже 200 років святкуватимуть його прихід 1 вересня. Для Давньої Русі це був день Симеона Стовпника, або Семенів день, як його назвуть пізніше. 1 вересня збирали оброк, різні податі, вершився особистий суд. Цар Іван III усім скаржникам велів з'являтися до Москви на судний день саме 1 вересня, а цар Іван IV в день Симеона Стовпника визначав терміновий оброк.

В Успенському і Благовіщенському соборах Кремля відбувалися святкові служби – хресний хід, читання Євангелія і Апостола, освячення води, омовіння ікон. У церемоніях брали участь патріарх і цар, запрошувались бояри і воєводи, думні дворяни і дяки. Іноземні послы підносили різні заморські дари – здебільшого то були годинники, велика на той час рідкість на Русі. В перший день Нового року тим, хто відзначився, царі жалували чини і нагороди, гроші (деньгу) і соболеві шуби, золоті і срібні кубки, сипали в натовп дрібну «деньгу». Багаті роздавали по притулках милостиню або посилали туди їжу – пироги, калачі, пряники, а також одяг.

У царських палатах Московського Кремля влаштовувався святковий бенкет, званий на Русі «пиром», який за традицією відкривався смаженим... лебедем. Цілим-цілісіньким, бо тоді лебідь вважався вишуканою святковою смакотою. На стіл, як і зобов'язував «Домострой», подавалася також яловичина і свинина, качки і кури, стерлядь і лососина. Язики, потрохи лебедині, а також із чапель, журавлів і качок; а ще «зайцы сковородные, зайцы в репе, зайцы (бідні, бідні зайці російські!) рассольные» та інша смакота... Обов'язковими на столах були кутя, узвар, млинці, толокно і кисіль. А ще традиційно подавалися гори пиріжків, «хворост» (вергуни) і короваї. Серед напоїв – традиційні меди, ягідний морс, квас і настояна на різних травах горілка.

Без запрошень у гості не ходили, вважаючи, що «непроханий гість гірше татарина».

Петро Перший провів реформу календаря: 29 грудня 1699 року глашатаї під барабанний бій оголосили московитам царський указ «О праздновании Нового года», у якому зокрема говорилося:

«...По большим и проезжим улицам знатным людям и у домов нарочитых духовного и мирского чина перед вороты учинить некоторые украшения от древ и ветвей сосновых и можжевеловых, – а людям скудным каждому хотя по деревцу или ветви на вороты или под храминою своею поставитъ». Прикраси мали бути вже в перший день січня, на воротах, вулицях і дорогах, на дахах трактирів. Також усім городянам зобов'язувалося «учинять стрельбу из пушек или из ружей (у кого вони були), пускать ракеты, по ночам зажигать огни из хвороста или соломы».

Указ Петра I також зобов'язував вести літочислення від Різдва Христового і день новоліття, який раніше відзначався 1 вересня, відзначати 1 січня «по примеру всех христианских народов», які жили не по юліанському, а по григоріанському календарю. Повністю перевести Русь на новий календар Петро I не зміг, адже церква жила по юліанському, а тому обмежився лише переходом на січневє новоліття. Нове літочислення ще довго існувало разом зі старим – в указі від 1699 року дозволялося в документах писати дві дати – від створення світу і від Різдва Христового.

А в Кремлі з настанням Нового року відбувалися пишні урочистості. Після молебну в Успенському соборі Красною площею проходив парад військ – з барабаним боєм, з прапорами і музикою.

Дзвонили у всі дзвони, лунала «пушечная и ружейная стрельба», а тим часом «его величество с приятною ласкою поздравлял всех с Новым годом и взаимно от всех принимал поздравления». Влаштовувався «великий стол» для знатних осіб, на якому виставлялося не тільки «рейнское вино», а й інші заморські дива. Подавали «пиво приказное, хмельное, мартовское, ячное, легкое», «брагу пряную», «квас овсяный, ячный», «мед приказной, с гвоздицы, паточный, вареной, цыженный, с кардамоном, малиновый, обварной». А біля тріумфальних арок, нарочито споруджених у Москві, виставлялись чани з вином та пивом для простоліуду. Увечері – незмінні феєрверки, потішні вогні, як завжди, лунали гарматні постріли. У палаці влаштовувався бал, а за ним і щедра учта – вечерея. Під час новорічних свят за Петра Першого «пальба не умолкала в течение недели».

Після Петра Першого до новорічних свят додалися музикальні вечори, бали стали яскравішими, а на придворних маскарадах всі мали бути в «маскарадних платях: доминах, венецианах, капуцинах...» Важливою умовою тих маскарадів було одне правило: щоб тебе не впізнали! Бал відкривали менует – що був головним етикетом XVIII століття, – полонез, або «польський танець». За новорічними столами, крім традиційних для Росії напоїв, з'явилися кава, шоколад, лимонад тощо.

У маєтках ще пишнішими стали застілля. Першими подавалися холодні страви: шинка і буженина, прошпиговані часником, потім розносили гаряче – зелені щі, раковий суп з пиріжками і паштетом, далі свіжопросолена осетрина, чищені ракові шийки, солоні перепілки, фаршировані качки – на будь-який смак.

На той час перед воротами трактирів або на їхніх дахах ставилися ялинки, прив'язані до паколів. Стояли вони там до наступного року і були таким собі «фірмовим» знаком питних закладів – так тривало на протязі XVIII і XIX століть.

Вважається, що звичай ставити на новорічні свята ялинку був завезений у Росію майбутньою дружиною Миколи I, прусською принцесою Шарлоттою (Олександрою Федорівною). Звичай цей підтримали німці, які мешкали в Петербурзі – як традицію своєї батьківщини, її обрядів, звичаїв, ритуалів. На свято Різдва Христового ялинки прикрашали ліхтариками та іграшками, цукерками, фруктами та горіхами і ставили їх тільки для дітей. Підлітки отримували книги, одяг, срібло, дівчатам підносили букети, альбоми, шалі. І взагалі, предмети рукоділля, усякі вироби з дерева, малюнки, вірші.

Ялинки в будинках багатих стояли до Хрещення, іноді й до кінця святку.

Продавали їх на ялинкових базарах: біля Гостинного двору, куди дари лісів привозили селяни з навколишніх сіл, на Петровській площі, а пізніше ялинки були помічені і в інших губернських містах. Почали з'являтися й публічні ялинки, біля вокзалів тощо, де влаштовували благодійний збір коштів для бідних дітей – багаті дами охоче давали гроші, шили одяг, купували для діток цукерки, іграшки. Гроші, зібрані за білети, віддавали бідним і сиротам. Правда, Діда Мороза і його незмінної супутниці Снігуроньки ще не було – дід Мороз у шубі, закудланій шапці, з білими кучерями і великою сивою бородою, з ялинкою в руці і з мішком, повним іграшок, за спиною, – з'являвся лише у різдвяних оповіданнях... Незмінними атрибутами новорічного свята Дід Мороз і Снігуронька стануть пізніше.

Двадцятье століття Росія зустріла традиційно, нічим не виділяючи новий, 1900-й рік, з вервечки інших років. Чомусь тоді це не вважалося особливим святом, як і взагалі рубіжним ювілеєм. Але підприємці на свою вигоду все ж використали прихід XX століття: в торгівлі з'явилося французьке шампанське «Конец века» і «Новый век». Московська парфумерна фабрика Остроумова запропонувало покупцям під тою ж таки назвою «Новый век» цілу серію: духи, пудру, мило, одеколон. У 1900 році вперше вийшов журнал «Новый век», видавництво Сойкіна «викинуло» в продаж розкішне видання з картами і таблицями – «На рубеже столетий»...

Московські свята відбувалися в приміщенні Манежу – з 26 грудня по 7 січня 1901 року. Там виставлялися величезні карти-діорами, що відтворювали найбільш значні події століття, що відійшло, безугаву грали три оркестри, давали п'єсу «Мировое обозрение». Увечері урочисто проїздили в Манежі на колісницях найбільші держави світу: Німеччина, Англія, Франція і, звичайно ж, Росія. Все сяяло і переливалося різнобарвними кольорами.

О дванадцятій ночі у всіх соборах і храмах міста здійснювалися молебні, після служби городяни мчали в ресторани і клуби, на бали і танцювальні вечори, не вгамовувалися у Москві до ранку.

Маленька Вірунька Левченко, семи годочків, здається, все ще вчорашня «полтавська галушечка» (а втім, повненькою вона була і в сім років), а вже тоді москвичка, запам'ятала прихід Нового, 1900-го року, а з ним і прихід нового XX століття, у якому їй випаде так мало пожити, – на все життя.

Можливо, й попередні новорічні празники були в сім'ї Левченків яскравими – а напевне ж так, – але їй чомусь запам'ятався лише початок нового століття. Можливо, тому, що тоді батько вперше поставив у залі ялинку (вона стояла в діжці з піском, що була замаскована марлею та білосніжною ватою), і Левченки гуртом за день до Нового року її наряджали і головною, коли прикрашали пахуче деревце, привезене з лісу, що пахло свіжою живицею і хвоєю, була, звичайно ж, вона, Вірунька.

Всі її слухалися – і батько, і мати, і навіть сувора бабуса, котра ні з ким і ніколи не погоджувалася, бо на все у неї були своя позиція і своя точка зору, – і робили так, як вона хотіла. Гуртом обвішали зеленаве віття ялинки цукерками з яскравими фантиками, почепили ліхтарики, у яких навіть блимали свічечки – так гарно було дивитися. Прибрана ялинка у них стоятиме до Водохрещі. Старалися всі, а найпаче батько. Його дочка зазвичай звала папою, але іноді, як хотіла зробити йому приємне, – татом. Це слівце, звертання таке до папи, вона запам'ятала ще з часів свого життя у Полтаві, коли ще була «галушечкою». Вже в Москві звернула увагу: коли вона називала батька цим малоросійським словом, батько аж квітнув, ставав добрішим, підхоплював її на руки, підкидав високо над головою – на мить у дівчини солодко і лячно водночас завмирало серденько, – і ловив зі словами: «Ах ти ж моя полтавська галушечка!..»

Того дня батько (він же «папа» на московський лад, папан на французький і тато на малоросійський) засипав дочку дарунками – приніс їх у білій торбі, що була в нього за спиною. Ще й білу бороду собі причепив і був схожий на смішного дідуса – Віруня підстрибувала і ляскала в долоньки, коли батько поставив торбу і почав з неї витягати дарунки. Віруня знову заплескала, аж долоньки собі відбила, так захоплено ляскала: цукерки, горішки, різні барвисті сухозлітки. А ще папа (який тато) висипав перед нею цілу купу іграшок. А найбільше Віруньці сподобалися принесені батьком книжки – святкові, вони ще пахли свіжою друкарською фарбою і мали розкішні малюнки. Там були й книжечки про піратів, різних морських розбійників та пригоди на південних морях, що їх дочка вже тоді обожнювала і «ковтала» десятками, хоч бабуса й не схвалювала таке захоплення онуки, а книжечки ті – вони виходили в дешевій серії, – називала «чтивом для прислуги». А ще батько подарував їй щойно тоді випущену розкішну книжку «На рубеже столетий» і перший номер нового – теж барвистого – журналу «Новый век».

Мамі й бабусі батько подарував (вручала дарунки, звичайно, Вірунька) набір духів, пудру та одеколон, що все гамузом називалося «Новый век».

На святково накритий стіл батько поставив – урочисто, під захоплені вигуки мами, – французьке шампанське – теж із назвою «Новый век», що було спеціально виготовлене для зустрічі Нового, 1900 року від Різдва Христового... Жаль, що Віруся не могла його попробувати, пила солодкий і духмяний лимонад – доки й не закуняла, сидячи за столом. Батько на руках відніс її у спальню, мати перехрестила сонну доньку, вкрила її, і вони повернулися у

вітальню, де в діжці з піском стояла ялинка і був накритий святковий стіл, і заходилися святкувати прихід Нового, 1900-го року, радіючи, скільки він їм принесе, звичайно ж, добра і щастя...

А ще був сімейний похід до Манежу. Там було стільки усіляких див – Левченки навіть подивилися – Вірунька забавляла, – п'єсу «Мировое обозрение», слухали гру оркестрів та захоплено дивилися, як у колісницях роз'їжджали великі держави – Німеччина, Франція, Англія і, звичайно ж, Росія; накупили багато різних ласощів та іграшок у торгових ятках, прикрашених гірляндами та ялиновим віттям. Потім гуляли на Красній площі, де теж було багато усіляких див... Вірунька із задоволенням хрумкала горішками, що їх вона розгризала швидко і непомітно – як мишка... Гуляючи, наслухалися стрілянини з гармат та рушниць, що їх називали дивно – пищалі. Вони так гучно стріляли, що Віруньці аж у вушках позакладало, і вона, смішно стрибаючи на одній нозі, намагалася «вигнати зі свого вуха стрілянину»...

Милувалися різнокольоровими феєрверками, яких тоді у Москві було багато, спалахували там і там, і лише потім долітав тріск...

Тієї ночі Віруньці навіть снилося те, що вона бачила в Манежі, на Красній площі, і дівчинка захоплено ляскала уві сні в долоньки...

«Як зустрінеш Новий рік (століття, тисячоліття), так його і проживеш» – відома приказка. Тільки дещо дивна. Століття зустрівши, декому (правда, таких виявляється одиниці) можливо, і вдасться прожити й завершити, а ось тисячоліття... Зустріти його можна, а ось ще й прожити його – ні, тисячу років ще нікому не вдавалося подолати. Навіть новітньому Мафусаїлу це не вдасться, рекордсмену-довгожителю, адже його довгелезний вік не дотягує до тисячоліття – 969 років (Буття, 5, 27).

А ось як зустрінеш Новий рік, так його і проживеш – це реально.

Правда, наші предки трохи заплутались, а коли ж нове століття має настати: 31 грудня 1900 року чи 31 грудня 1901 року? Себто коли починати нове століття – з нульового чи з першого року? У «Петербурзьком листку» з цього приводу навіть був надрукований анекдот:

«– Абрам Янкелевич, ось і нове століття підходить...»

– Нове? Ну, не зовсім, трохи воно уживане, за кордоном йому вже 12 днів...» (У Росії тоді плутався ще й старий календар.)

А ось що писали петербурзькі газети, які виходили у світ і 30 грудня 1900 року, і 31-го, і навіть у перший день нового століття.

За традицією петербуржці ходили на скачки.

«31 декабря... праздничный день и обширная программа привлекла множество публики: в основном мужчины всех классов и сословий со своими детьми... все шутили и беседовали по поводу наступления нового века... Кто-то пил с утра шампанское, те, кто победней, покупали в расположившемся неподалеку ларьке свежее пиво. Царила праздничная атмосфера... На арене между тем проходили традиционные новогодние бега.

Бега проходили при неблагоприятном сильном ветре... По общей дорожке соперничали 4 лошади. Впереди с места вышла лошадь Не Тронь Меня г. Шапшала (Л. Реймель) и никому не уступила первенства. Сперва ее энергично преследовал Раймонд, затем Червончик г. Кузнецова, но догнать так никому и не удалось. Таким образом, Не Тронь Меня стала победителем последнего дня уходящего века петербургских зимних бегов...» («Новое время», № 1, 1 січня 1901 р., рубрика «События»).

«Поздравляя своих читателей с Новым годом и новым веком, «Хозяин» в то же время выражает сомнение, чтобы XX век мог принести много нового. Что же можно ожидать нового, когда недоделано старое, когда идеи, кинутые европейскому человечеству концом восемнадцатого века, еще не закончились воплощением, когда произошла только заминка в этом деле, вследствие того, что буржуазия, охотно проглотив дворянство, упирается от исторической необходимости раствориться в новых буржуазных силах четвертого сословия...

«Хозяин» полагает, что, наблюдая западноевропейскую жизнь, можно уверенно сказать, что нового ничего там не предстоит. За удовлетворенным четвертым сословием придет пятое, которому тоже захочется модной жизни буржуа, и для удовлетворения этого законного желания придется еще добывать колоний, на счет которых...» («Петербургские ведомости», № 2, 3 січня 1901 р., рубрика «Наша печать»).

«Петербургская газета», № 1, 1 січня 1901 року:

«31 декабря, ближе к полуночи, при проезде по большой Конюшенной улице в одиночных дрожках содержателя каретного извоза купца Михаила Ивановича Корсакова, лошадь его закинула заднюю ногу и понесла, причем против д. 11, ударившись о железное ограждение посаженного дерева, сломала в нем прут и сама упала на тротуар. Корсаков же выпал из дрожек, но повреждений не получил...»

«И вот Петербург. Встреча нового, двадцатого, века. Ночь... Какие темные улицы! Какая мрачная тишина! Бесшумно скользнуло несколько саней, прошуршали пролетки с закутанными, запряганными в глубине седоками, и только ругань, грубая, необыкновенно циничная ругань, точно висела в воздухе над Петербургом...

Визжал какой-то женский голос, надрываясь, плакал ребенок, и снова накрывалось все грубой руганью. Вспомнились мне слова поэта: «И непременно кого-нибудь бьют». Да, кого-то били, кого-то тащили в участок, и это были единственные звуки, нарушавшие тишину новогодней ночи...

Да почему же это так? Почему мы живем так серо и безрадостно?...» («Петербургская газета», № 2, 3 січня).

А ось новорічні пригоди московські («Новости дня», № 1, 1 січня 1901 року):

«После скромных тостов дома или в ресторане все выезжают на природу. В 2 часа ночи по улицам несутся за город тройки и пары. У «Яра», в «Стрельне» – яблоку негде упасть. Все кружатся вокруг костров и пьют... шампанское прямо из бутылок, проливая его на головы незнакомых, но уже друзей, пьют за новый век...»

Повідомлення з Одеси:

«Поезд с сотнями пассажиров застрял в снегу, и несчастным путешественникам пришлось встречать великий праздник в холоде и голоде, под свист снежной бури.

...Пассажиры вышли из поезда, развели костер и начали новогодние пляски вокруг него. По утверждениям большинства из них, они еще никогда не встречали так весело Новый год...

Из Одессы спасательные экспедиции прибыли только к полудню первого дня нового столетия...» («Петербургские новости», № 2, 3 січня 1901 року, рубрика «В снегу»).

Більшість газет, «пользуясь случаем (а именно – наступлением нового века), заявляли какие-то свои негодования по поводу мироустройства. «Восточное обозрение» жаловалось на наши тюрьмы и говорило, что в новый век с такими, не соответствующими санитарным нормам, тюрьмами «входить негоже». «Петербургский листок» требовал навести порядок с лошадьми, чтобы для них возвели специальные туалеты, а то с такими лошадиными порядками никакого в новом веке порядка на улицах и чистоты не будет.

На фоне такой поденщины весьма интересно смотрятся объявления. Конъюнктурное чутье не подводило рекламодателей даже сто лет назад. Они точно определили, что нужно прогрессивному человеку, – например, презервативы. Причем большими такими буквами! Ай да пуританские нравы начала века! Однако, вчитавшись, выяснил, что под презервативами в Российской империи имели в виду нечто совсем иное.

«Презерватив от крыс и мышей, химическая лаборатория К. Шиманского, не убивает, а лишь изгоняет крыс и мышей. Цена флакону 75 коп.»

Електрика стала символом перехода в новое століття. Навіть пронеслися чутки, що 1 січня Вільгельм II із Німеччини у перші ж дні нового століття почне масову електрифікацію всієї країни.

«...Разумеется, космос освоют еще к середине века, а ближе к концу уже будут жить на Марсе китайцы и индийцы, прирост населения которых уже будет слишком опасным...

...Уж о такой мелочи, что человеку придумают наверняка крылья, и мы перестанем все ходить пешком, а будем только летать, и говорить не стоит – это и без того всем понятно.

...Войн, разумеется, больше не будет. Оружие сожгут, страны объединятся и будут жить счастливо». («Петербургские ведомости», № 1, 1 січня 1901 р.).

Это насчет глобальных предсказаний. По поводу же предсказаний от простого люда неплохо написал некто капитан Буянов в своих газетных дневниках...

«Мне редактор сегодня сказал: «Потрудитесь посетить некоторых видных общественных лиц и побеседовать с ними насчет наступления XX века».

Я и отправился... Сначала к Павлу Ивановичу Лелянову.

– Какие, – спрашиваю, – упования изволите возлагать на XX век?

– Большие, – отвечает, – упования возлагаю. Думаю, что городскому голове серьезные права над гласными предоставлены будут. До телесных наказаний вплоть.

...С Григорием Ивановичем Лисенковым говорили о санитарии:

– В XX веке, – говорит он, – все совершенно иначе будет. Никакой антисанитарности не будет, потому что микробы и бациллы съедобными окажутся. Глубочайше убежден, что хорошо сопревшая помойная яма в XX веке будет бедной частью населения употребляться в пищу. Возьмите, например, некоторые сорта французских сыров...

К артистке из театра известной обратился с тем же вопросом, а она:

– Я того мнения, что русская драма XX века без драматургов будет. Артисты будут выходить и по ходу спектакля все сами сочинять...» («Петербургский листок», № 360, 31 грудня 1900 р.)

Весьма забавно. Вот так и просмеяли XX век хиханьками да хаханьками...

Ще зі сторінок російських газет 1900–1901 років.

«К НОВОМУ ВЕКУ!

Последние парижские новости! Электрические вещи:

– электрический фен для прикрепления в петлицу или куда угодно, с карманной лампой накаливания, шелковым проводом и выключателем, очень практичны и удобны; ц. 25 р.;

– электрические спичечницы, горят на ветру; ц. 2 р. 50 к.;

– электрические булавки для галстуков; ц. 13 р.;

– электрические головные шпильки для дам; ц. 15 и 2 р.;

– электрический автоматический учитель. Безошибочный ответ на любой поставленный вопрос из истории, географии, литературы и т. д.; ц. 15 и 25 р.». («Петербургский листок», 31 грудня 1900 р., рубрика «Объявления»).

До речі, про Париж. З усіх країн світу лише Франція на найвищому рівні зустріла 1900-й рік: у Парижі була влаштована Всесвітня виставка 1900 року. Символом виставки стала зустріч нового XX століття.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.